

Pilot Kuddewaakhonden in de Nederlandse Schapenhouderij

Preventie van Predatie door Wolven

Colofon

In opdracht van:	BIJ12 – Unit Faunazaken Leidseveer 2 3511 SB Utrecht	
Opstellers:	Frans van Bommel ² , Melanie Pikel ¹ , Leo Linnartz ¹ & Ray Dorgelo ³ 1) ARK Natuurontwikkeling, 2) Van Bommel Faunawerk, 3) Canine Efficiency	
Begeleiding:	Ton Heeren en Floris Ensink, BIJ12	
Titel:	Pilot Kuddewaakhonden in de Nederlandse Schapenhouderij: Preventie van Predatie door Wolven	
Datum:	26 februari 2020	
Status:	Definitief	
Aantal pagina's incl. bijlagen	54	
Uitvoering:	ARK Natuurontwikkeling Molenveldlaan 43 6523 RJ Nijmegen	Van Bommel FAUNAWERK Hollandseweg 7H 6706 KN Wageningen
Contactgegevens:	leo.linnartz@ark.eu 06 51701307 melanie.pekel@ark.eu 06 12031612	info@vanbommel-faunawerk.nl 06 27416188
Trefwoorden:	kuddewaakhond, kuddehond, kuddebewakingshond, KBH, elektrisch raster, preventieve maatregelen, preventie, schaap, schapen, vee, wolf, <i>Canis lupus</i> , BIJ12, André Kühn Schapenhouderij	
Foto omslag:	Frans van Bommel	

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING	5
ZUSAMMENFASSUNG.....	7
SUMMARY.....	9
Leeswijzer.....	11
1. INLEIDING.....	12
1.1 Introductie	12
1.2 Aanleiding.....	13
1.3 Probleemstelling	14
1.4 Doelstellingen	14
2. PILOT KUDDEWAAKHONDEN	15
2.1 Onderzoeksopzet	15
2.2 André Kühn Schapenhouderij.....	16
2.2.1 Schaapskooi Het Wierdense Veld – Landschap Overijssel.....	17
2.2.2 Schaapskooi Twilhaar – Staatsbosbeheer.....	18
2.2.3 Preventieve middelen.....	19
2.2.4 Elektrische en vaste rasters	19
2.2.5 Kuddewaakhondenrassen ingezet in de pilot	23
2.2.6 Overige kuddewaakhondenrassen	28
2.2.7 Verzorging van kuddewaakhonden.....	31
3. ERVARINGEN PILOT.....	32
3.1 Inzet kuddewaakhonden	32
3.1.1 Aanschaf honden.....	32
3.1.2 Tijdsinvestering, verzorging en training honden.....	32
3.1.3 Opvoeden en socialiseren van jonge kuddewaakhonden	33
3.1.4 Introductie kuddewaakhond(en) aan schaapskudde en vice versa	33
3.1.5 Kosten honden	34
3.1.6 Kuddebewakers en andere honden	35
3.2 Ervaringen met terreinbeherende organisaties, agrariërs, omwonenden en recreanten... 36	
3.2.1 Terreinbeherende organisaties.....	36
3.2.2 Agrariërs.....	38
3.2.3 Omwonenden	39
3.2.4 Recreanten.....	39

4.	TOEPASSING VAN KUDDEWAAKHONDEN IN NEDERLAND	42
4.1	Voorlichting	42
4.2	Publicitaire aandacht.....	43
5.	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN.....	44
5.1	Conclusies.....	44
5.2	Aanbevelingen	45
6.	LITERATUUR	46
	Bijlage 1. Overzicht kosten André Kühn Schapenhouderij	47
	Bijlage 2. Overzicht uren André Kühn Schapenhouderij.....	48
	Bijlage 3. Logboek opmerkelijke zaken kuddewaakhonden	49
	Bijlage 4. Overzicht voorlichting schaaphouders	52
	Bijlage 5. Overzicht publicitaire aandacht pilot	53

SAMENVATTING

Sinds eind jaren negentig is de wolf vanuit Polen teruggekeerd in Duitsland. Inmiddels zijn in vrijwel alle deelstaten van Duitsland territoria van wolven aanwezig en neemt hun aantal jaarlijks toe. Sinds de eerste officiële wolf in maart 2015 hebben jaarlijks verschillende wolven Nederland bezocht. Sinds 2018 hebben zich ook wolven in Nederland op de Veluwe gevestigd en sinds 2019 is er sprake van voortplanting. Na 150 jaar afwezigheid van de wolf, is veel kennis over de wolf en over de manier waarop met wolven kan worden samengeleefd verdwenen. Momenteel is er onvoldoende kennis en ervaring onder schapenhouders in Nederland aanwezig over de inzet van kuddewaakhonden om gehouden schapen en schaapskuddes adequaat te beschermen tegen aanvallen van wolven.

De doelstelling van de pilot is divers: opdoen van ervaringen met kuddewaakhonden binnen de Nederlandse context, opzetten van een demonstratieproject met operationeel preventiesysteem van kuddewaakhonden en elektrische rasters, vergroten draagvlak voor kuddewaakhonden en genereren van aandacht voor schadepreventie.

De spil van het project wordt gevormd door André Kühn en zijn team die een tweetal schaapskuddes voor natuurbegrazing inzetten in de natuurgebieden het Wierdense Veld (Landschap Overijssel) en de Sallandse Heuvelrug (Staatsbosbeheer). Voor het bedrijf van André Kühn zal de inzet van preventieve maatregelen, ter voorkoming van de predatie van schapen door wolven, in de toekomst essentieel zijn. Steun was er vanuit de terreinbeherende organisaties die positief tegenover de pilot staan. De rasters rondom de direct aan de schaapskooien grenzende percelen zijn door de terreinbeheerders wolf-werend gemaakt.

André Kühn maakt in de pilot gebruik van verschillende kuddewaakhondenrassen: de Pyrenese Berghond, de Hongaarse Kuvasz en de Turkse Akbash. Andere geschikte hondenrassen voor de Nederlandse situatie zijn Transmontano Mastiff, Cane de Pastore Abruzzese en Carpatin, mits deze honden uit zogenaamde werklijnen stammen, honden dus die al generaties lang en zonder onderbreking kuddes beschermen.

De inzet van kuddewaakhonden is arbeidsintensief, gemiddeld blijkt er 5,4 uur per week mee gemoeid te zijn. De werkzaamheden bestaan o.m. uit voeren, verplaatsen van honden in/uit de kudde, schoonmaken kennels, verzorging en aandacht, uitlaten, training. De onderhoudskosten, waaronder voer en dierenartsbezoek, voor een kuddewaakhond worden door Kühn geschat op ongeveer € 500 - 750,- per hond per jaar. Daarnaast zijn er nog de aanschafkosten van een pup of volwassen hond, die starten vanaf € 500 voor een pup en kunnen oplopen tot enkele duizenden voor een volwassen getrainde hond.

Kuddewaakhonden zijn onderdeel van de kudde, dat is de essentie van het functioneren van dergelijke honden. Kuddewaakhonden weten welke dieren 'van hen' zijn en welke niet. Een nieuwe situatie betekent dan ook automatisch een nieuwe periode van gewenning en bonding. Bij voorkeur gaan jonge kuddewaakhonden in ieder geval onder tijdelijke begeleiding van een volwassen kuddewaakhond op een nieuwe plek aan het werk. Jonge kuddewaakhonden zijn qua ervaring en kuddewaakhondengedrag pas 'volwassen' op de leeftijd van drie jaar.

Nederland is een intensief benut land, waar weinig uitgestrekte gebieden liggen met een lage bevolkingsdichtheid. De inzet van kuddewaakhonden kan daarom botsen met belangen als wonen, recreatie en toerisme. Voorlichting aan omwonenden, recreanten en passanten is van groot belang om risico's zoveel mogelijk te vermijden. Het betrekken van bewoners rondom het terrein waar de honden worden ingezet is van belang om draagvlak te creëren en vast te houden.

De georganiseerde bijeenkomsten laten zien dat de sector en terreinbeheerders interesse voor kuddewaakhonden hebben. De pilot heeft veel media-aandacht gegenereerd, zowel in dagbladen, tv en radio. Toch is er meer nodig om de inzet van kuddewaakhonden in Nederland breed te laten landen. Bezoekers en omwonenden zijn nog onvoldoende bekend met kuddewaakhonden en hoe hier mee om te gaan. Ook onder schapenhouders is nog veel terughoudendheid. Meer voorbeeldprojecten in Nederland kunnen hierin een forse stap voorwaarts zetten.

ZUSAMMENFASSUNG

Seit den späten 1990er Jahren ist der Wolf von Polen nach Deutschland zurückgekehrt. Mittlerweile gibt es in fast allen Bundesländern territoriale Wölfe oder Wolfsrudel. Seit dem ersten offiziell anerkannten Wolf im März 2015 haben jedes Jahr mehrere Wölfe die Niederlande besucht. Seit 2018 haben sich Wölfe in den Niederlanden im Gebiet *Veluwe* niedergelassen und in 2019 ist da Fortpflanzung konstatiert. Nach 150 Jahren Abwesenheit des Wolfes ist viel Wissen zum Wolf und wie der Mensch mit Wölfen zusammenleben kann, verschwunden. Derzeit gibt es unter den Schafzüchtern in den Niederlanden unzureichende Kenntnisse und Erfahrungen zum Einsatz von Herdenschutzhunden, um gehaltene Schafe und Schafsherden vor Angriffen von Wölfen zu schützen.

Das Ziel des Pilotprojekts ist mannigfaltig: Sammeln von Erfahrungen mit Herdenschutzhunden im niederländischen Kontext, in Betrieb nehmen vom Demonstrationsprojekt mit einem operationellen Präventionssystem mit Herdenschutzhunde und Stromnetze, Förderung von der Einsatz von Herdenschutzhunden und Sensibilisierung der Öffentlichkeit für Schadensverhütung.

Den Dreh- und Angelpunkt des Projekts bilden André Kühn und sein Team, die zwei Schafherden für die Beweidung der Naturgebiete *Wierdense Veld* (Landschap Overijssel) und *Sallandse Heuvelrug* (Staatsforstverwaltung) einsetzen. Für dieses Unternehmen ist der Einsatz von vorbeugenden Maßnahmen zur Verhinderung von Schafsrissen durch Wölfe unerlässlich. Die Naturschutzorganisationen haben sich positiv geäußert zum Pilotprojekt und haben die Zäune rund um die direkt beim Schafstall anliegenden Parzellen wolfs-sicher gemacht.

André Kühn setzt im Pilotprojekt verschiedene Herdenschutzrassen ein: Pyrenäengebirgshund, Kuvasz (Ungarn) und Akbash (Türkei). Weitere für die niederländische Situation geeignete Hunderassen sind Transmontano Mastiff, Cane de Pastore Abruzzese und Carpatin, sofern diese Hunde aus Arbeitslinien stammen.

Der Einsatz von Herdenschutzhunden ist arbeitsintensiv, Im Durchschnitt sind es 5,4 Stunden pro Woche. Die Arbeit besteht aus Füttern, Hunden in/aus der Herde nehmen, Zwinger säubern, Pflege und Aufmerksamkeit, spazieren mit den Hunden und Training. Die Unterhaltskosten einschließlich Futtermittel und Tierarztbesuch für einen Herdenschutzhund werden von Kühn auf zirka € 500 - 750 pro Hund pro Jahr geschätzt. Hinzu kommen die Ankaufskosten für einen Welpen oder einen erwachsenen Hund. Die Preise für einen Welpen starten ab 500 Euro und können für einen erwachsenen, ausgebildeten Hund bis zu mehrere Tausend Euro betragen.

Herdenschutzhunden sind ein Teil der Herde, das ist auch der Kern vom Funktionieren von solchen Hunden. Herdenschutzhunden wissen, welche Tiere "ihnen" gehören und welche nicht. Eine neue Situation bedeutet daher automatisch eine neue Periode der Gewöhnung und Bindung. Am besten werden junge Herdenschutzhunde unter der Begleitung von einem erfahrenen und erwachsene Herdenschutzhundes eingesetzt. In Bezug auf Erfahrung und Herdenschutzverhalten sind junge Herdenschutzhunde erst im Alter von drei Jahren 'Erwachsen'.

Die Niederlande sind ein intensiv genutztes Land mit wenig großen Gebieten mit geringer Bevölkerungsdichte. Der Einsatz von Herdenschutzhunden kann daher mit Interessen wie Wohnen, Erholung und Tourismus in Konflikt geraten. Informationen für Urlauber und Passanten sind von großer Bedeutung, um Risiken so weit wie möglich zu vermeiden. Es ist wichtig, die Bewohner des Gebiets, in dem die Hunde eingesetzt werden, einzubeziehen, um deren Unterstützung zu erreichen und zu behalten.

Die organisierten Treffen zeigen, dass die Schafzüchter und Naturschutzorganisationen an Herdenschutzhunden interessiert sind. Das Pilotprojekt hat viel Aufmerksamkeit in den Medien sowohl in Zeitungen als auch im Fernsehen und im Radio erzielt.

Jedoch, um sicherzustellen dass der Einsatz von Herdenschutzhunden in den Niederlanden breit in der Gesellschaft vermittelt ist, wird mehr gefördert. Besucher und Anwohner sind mit Herdenschutzhunden und deren Umgang noch nicht ausreichend vertraut. Es gibt auch viel Zurückhaltung unter Schafzüchtern. Weitere Demonstrationsprojekten in den Niederlanden könnten dabei das Unterschied machen.

SUMMARY

Since the late 1990s, the wolf has returned from Poland to Germany. Meanwhile, territories of individual wolves and packs of wolves are present in almost all federal states of Germany. Since the first official wolf in March 2015, several wolves have visited the Netherlands every year. In 2018, wolves have settled in the Netherlands in the *Veluwe* and as of 2019 reproduction has taken place. After 150 years of absence of the wolf, much of the knowledge about the wolf and about how to co-exist with wolves has disappeared. There is currently insufficient knowledge and experience among sheep farmers and shepherds in the Netherlands about the use of livestock guardian dogs to adequately protect kept sheep and herds against attacks from wolves.

The objective of the pilot is diverse: gaining experience with livestock guardian dogs within the Dutch context, to set up a demonstration project with an operational prevention measure of livestock guardian dogs and electric fences, increasing support for livestock guardian dogs, and generating publicity attention for preventive measures and damage control.

The centre of the project is formed by André Kühn and his team who use two sheep flocks for grazing the nature reserves *Wierdense Veld* (Landschap Overijssel) and *Sallandse Heuvelrug* (Staatsbosbeheer). For his farming business the use of preventive measures, to prevent predation of sheep by wolves, in the future is inevitable. There was support from the nature conservation organisations which are positive with regard to the pilot. The fences around the land parcels directly adjacent to the sheepfolds have been made wolf-resistant by the conservation site managers.

André Kühn uses different livestock guardian breeds in the pilot: the Pyrenean Mountain Dog, the Hungarian Kuvasz and the Turkish Akbash. Other suitable dog breeds for the Dutch situation are Transmontano Mastiff, Cane de Pastore Abruzzese and Carpatin, provided that these dogs originate from working lines.

The use of livestock guardian dogs is labour intensive, on average it takes 5.4 hours per week. The work consists of feeding, moving dogs in/out of the herd, cleaning kennels, care and attention, walking the dogs and training. The maintenance costs, including feed and veterinary care, are estimated by Kühn to be approximately € 500 - 750 per dog per year. In addition, there are the purchase costs of a puppy or adult dog, which start from € 500 for a puppy and can go up to a few thousand euros for a trained adult dog.

Livestock guardian dogs are part of the herd, which forms the essence of the functioning of such dogs. Livestock guardian dogs know which animals are "theirs" and which are not. A new situation therefore automatically means a new period of habituation and bonding. Preferably, a young livestock guardian dog works under supervision of an adult guardian dog. Young livestock guardian dogs are only behaviourally 'matured' and have enough experience at the age of three.

The Netherlands is an intensively used country, with few vast areas with a low population density. The use of livestock guardian dogs can therefore clash with other interests, such as domestic living, recreation and tourism. Information to tourists and people passing by is of great importance to avoid risks as much as possible. Involving residents around the area where the dogs are used is important to create and maintain support for these preventive measures.

The meetings organised show that the sheep sector and nature conservation organisations are interested in livestock guardian dogs. The pilot has generated a lot of media attention, both in newspapers, TV and radio. Still more is needed to fully embrace the use of livestock guardian dogs in the Netherlands. Visitors and residents are still insufficiently familiar with livestock guardian dogs and how to behave around these working dogs. Sheep farmers are also very reserved for using livestock guardian dogs. More example projects in the Netherlands could help to take a giant leap forward in the use of livestock guardian dogs.

Leeswijzer

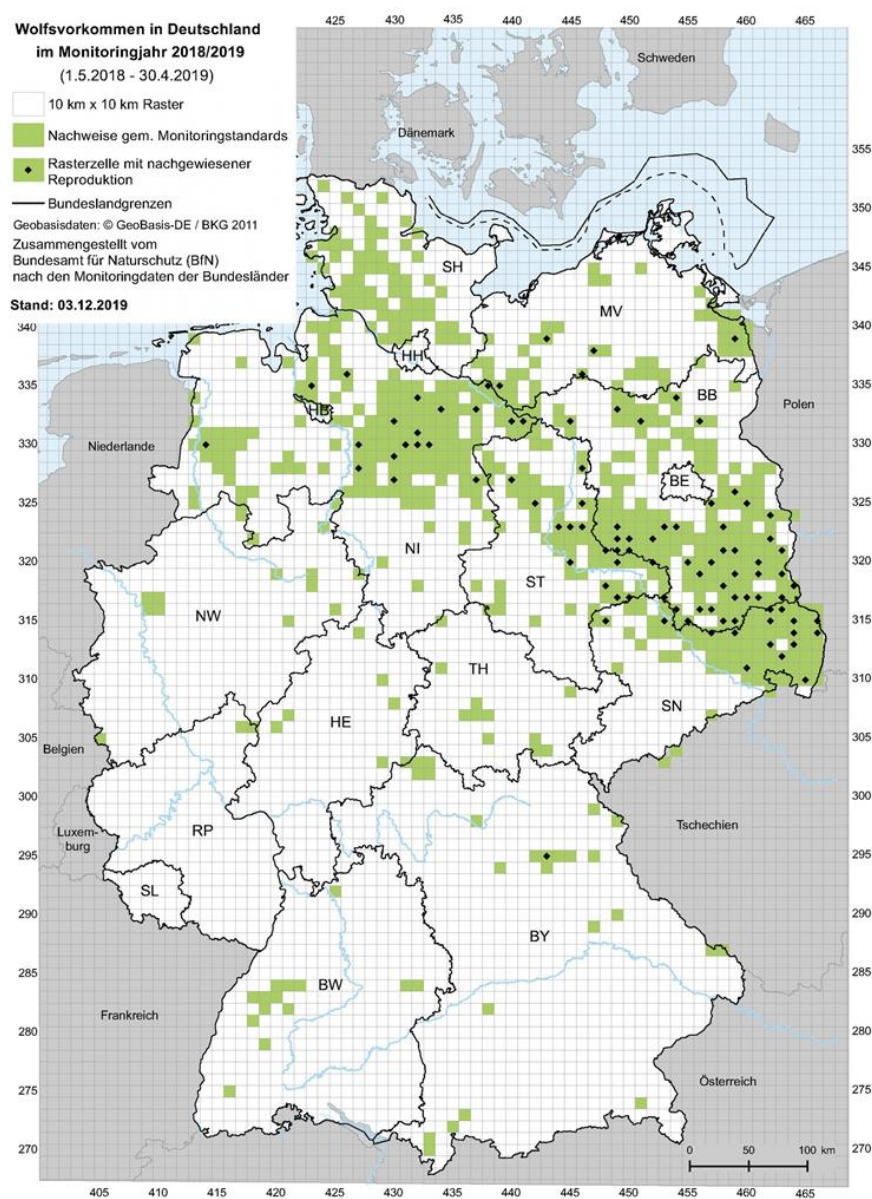
Het rapport bestaat uit vijf hoofdstukken. Specifieke informatie is weergegeven in kaders. Deze kaders staan los van de pilotstudie en geven de lezer achtergrondinformatie. De opbouw van het rapport is als volgt:

- ❖ Hoofdstuk 1 bevat een algemene inleiding met achtergrondinformatie over de terugkeer van de wolf naar Nederland en de huidige verspreiding. Van hieruit wordt de aanleiding van de pilotstudie kuddewaakhonden en worden de probleem- en doelstellingen geschetst.
- ❖ Hoofdstuk 2 bevat de onderzoeksopzet van de pilotstudie en geeft een beschrijving van het schapenhouderijbedrijf.
- ❖ In hoofdstuk 3 worden de ervaringen van de twee jaar durende pilot besproken.
- ❖ Hoofdstuk 4 geeft handvatten aan schapen- en geitenhouders alsmede terreinbeherende organisaties voor de inzet van kuddewaakhonden als preventieve maatregelen in de Nederlandse schapenhouderij.
- ❖ Hoofdstuk 5 geeft de conclusies van de pilot weer en geeft aanbevelingen voor de toekomst.

1. INLEIDING

1.1 Introductie

Sinds eind jaren negentig is de wolf vanuit Polen teruggekeerd in Duitsland. De herkolonisatie begon in de Lausitz in de deelstaat Sachsen, waar vanuit ook andere delen in Duitsland opnieuw bewoond raakten. Inmiddels zijn er territoria van solitaire wolven en roedels bekend in de deelstaten, Sachsen, Brandenburg, Mecklenburg-Vorpommern, Sachsen-Anhalt, Niedersachsen, Thüringen en Nordrhein-Westfalen. Overal in Duitsland worden wolven of hun sporen geregeld waargenomen. De meeste wolventerritoria bevinden zich in de deelstaten Sachsen en Brandenburg die tegen de grens van Polen aanliggen. De wolvenpopulatie in Niedersachsen groeit het hardst. In Figuur 1 is de verspreiding van wolven en wolventerritoria in Duitsland weergegeven. Op verschillende plaatsen bevinden zich wolven kort langs de Nederlandse grens.

Figuur 1. Verspreiding van wolven in Duitsland, in het monitoringsjaar 2018/2019, 10x10 km-hokken. In de groene km-hokken zijn met zekerheid wolven waargenomen. De zwarte stippen duiden op een km-hok met reproductie (overgenomen van het Dokumentations- und Beratungsstelle des Bundes zum Thema Wolf, www.dbb-wolf.de).

Sinds de eerste officiële wolf in maart 2015 Nederland hebben diverse wolven Nederland bezocht. Eerst nog sporadisch, zoals de tweede zekere wolf die in het najaar 2016 bij Beuningen in Twente werd gezien. Echter, sinds de zomer van 2017 is er continue wel ergens in Nederland een wolf aanwezig, waarbij met name Drenthe en Overijssel veel bezocht werden. Sinds de zomer van 2018 leven er drie territoriale wolven op de Veluwe, waarvan één wolvijn op Midden-Veluwe en een wolvenpaar op de Noord-Veluwe. In mei 2019 zijn er vijf jongen geboren. Naast deze territoriale wolven bezochten in 2019 een tiental wolven Nederland voor kortere of langere tijd.

1.2 Aanleiding

Na 150 jaar afwezigheid van de wolf, is veel kennis over de wolf en over de manier waarop met wolven kan worden samengeleefd verdwenen uit Nederland en andere delen van West-Europa. Elders in Europa is deze kennis nog wel aanwezig of in toenemende mate weer aanwezig. In Duitsland is de laatste tien jaar veel ervaring opgedaan met preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van landbouwhuisdieren, met name met elektrische rasters, al dan niet in combinatie met kuddewaakhonden. Dit sluit bovendien aan bij de noodzaak om gewinning aan prooidieren zoals schapen bij wolven te voorkomen, zoals dat bijvoorbeeld in Frankrijk is opgetreden en waar jaarlijks veel schapen worden gepredeerd.

Om als provincies, ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en BIJ12 goed voorbereid te zijn op de terugkeer van de wolf in Nederland werd, in opdracht van deze organisaties, in 2013 het Wolvenplan (Groot Bruinderink & Lammertsma, 2013) opgesteld door Wageningen Environmental Research (voorheen Alterra) in samenwerking met Wolven in Nederland. In 2015 heeft de 'Werkgroep Lupus', de ambtelijke overleggroep van IPO, de twaalf provincies, BIJ12 en het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, het operationeel draaiboek wolf fase 1 (Interprovinciaal Overleg IPO, 2015) voltooid, dat gebaseerd is op het Wolvenplan. Inmiddels is het Interprovinciaal Wolvenplan (Interprovinciaal Wolvenplan, 2019) gereed met het draaiboek voor de fase van vestiging en de fases daarna. Dit wolvenplan geeft richting aan gezamenlijk beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf. Dit plan biedt de provincies de basis om beleid formeel te verankeren in bijvoorbeeld verordeningen of beleidsregels. Zo wordt in het wolvenplan o.a. het volgende gesteld: *'Vee kan in veel gevallen goed worden beschermd met preventieve maatregelen als elektrisch gaas, kuddewaakhonden of 's nachts ophokken. Bijkomend voordeel is dat daarmee ook schade door honden en vossen kleiner kan worden. Bescherming is een taak van de dierhouder zelf. Provincies blijven in ieder geval de komende drie jaar de schade door wolven vergoeden, zowel voor bedrijfsmatige als hobbyhouders. Provincies kunnen ervoor kiezen om in die periode ervaring op te doen met pilots gericht op preventie.'*

Om veehouders te ondersteunen in het bepalen van hun strategie voor het voorkomen en beperken van schade door predatie door wolven, heeft BIJ12 ARK Natuurontwikkeling en Van Bommel Faunawerk twee studies laten uitvoeren naar preventieve maatregelen ter voorkoming van schade aan landbouwhuisdieren. Hierbij is onderzoek verricht naar effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen die geschikt zijn voor de Nederlandse situatie (van Bommel, Linnartz, & Floor, 2015). Daarnaast is een studie uitgevoerd naar de haalbaarheid van een mobiel kuddewaakhondenteam (Floor, Linnartz, & van Bommel, 2015). De schapenhouderij was bij beide onderzoeken betrokken. Bovendien is er een brochure uitgebracht over de 'Bescherming van vee tegen wolven' (ARK Natuurontwikkeling & Van Bommel Faunawerk, 2016).

De aanleiding voor deze pilot is gelegen in de aanbevelingen van de twee voorgenoemde studies:

- Een pilotproject starten waar schapenhouders leren om te gaan met kuddewaakhonden in combinatie met elektrische rasters. Kennis over training en randvoorwaarden met betrekking tot de inzet kan uit Duitsland en Zwitserland worden gehaald en vertaald worden naar de Nederlandse situatie.
- Omdat bij de wolf snel prooidiergewenning kan optreden en het enige tijd duurt voordat de kuddewaakhonden volledig inzetbaar zijn, is het noodzakelijk tijdig te starten en niet te wachten tot er schade door wolven optreedt.
- Voorlichting aan de lokale bevolking over de inzet van kuddewaakhonden kan plaatsvinden door excursies te organiseren door schapenhouders in combinatie met natuurorganisaties. Deze schapenhouders kunnen een voorbeeldfunctie vervullen.

1.3 Probleemstelling

Er is momenteel onvoldoende kennis en ervaring onder schapenhouders in Nederland over de inzet van kuddewaakhonden om gehouden schapen en schaapskuddes adequaat te beschermen tegen aanvallen van wolven. Deze kennis is onontbeerlijk op het moment dat zich wolven vestigen in Nederland of bepaalde regio's frequent bezoeken.

1.4 Doelstellingen

- Relevante kennis vergaren over de inzet van kuddewaakhonden.
- Ervaringen met de inzet van kuddewaakhonden in de Nederlandse context opdoen.
- Opzetten van een demonstratieproject met operationeel preventiesysteem van kuddewaakhonden in combinatie met elektrische rasters als praktijkvoorbeeld voor schapenhouders.
- Draagvlak en gewenning voor inzet van kuddewaakhonden in combinatie met elektrische rasters onder schapenhouders, terreinbeherende organisaties, recreanten, passanten en omwonenden.
- Publicitaire aandacht genereren over schadepreventie en bescherming van vee tegen wolven.
- Informeren en uitwisselen van ervaringen voor schapenhouders, terreinbeheerders en andere betrokkenen.
- Rapportage met bevindingen van de pilot en heldere aanbevelingen voor een bredere toepassing van deze preventieve maatregelen.

2. PILOT KUDDEWAAKHONDEN

2.1 Onderzoeksopzet

De pilot is met name gericht op professionele schapenhouders, landbouwers met schapen als een bedrijfsmatige neventak, alsmede hobbydierhouders met grote schaapskudden.

Voorafgaand aan deze pilot is een verkenning (van Bommel e.a. 2017) uitgevoerd naar potentiële deelnemers die de inzet van kuddewaakhonden middels een pilotproject zouden willen en kunnen uitvoeren. Daarbij is interesse en ervaring op gebied van kuddewaakhonden en schapenhouderij natuurlijk sterk meegewogen, maar ook de bereidwilligheid van de terreineigenaar en/of -beherend organisatie en de geschiktheid van het terrein en omgeving speelden daarbij van belang.

Gekozen is voor het bedrijf van schapsherder André Kühn (Figuur 2). André en zijn team hebben ruime ervaring met kuddewaakhonden, het is aannemelijk dat de wolf zich op korte of lange termijn zich in de Sallandse Heuvelrug zal ophouden, en bovendien stonden de terreinbeherende organisaties (Landschap Overijssel, Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten) positief tegenover de pilot.

Figuur 2. André Kühn en Jan Grooten

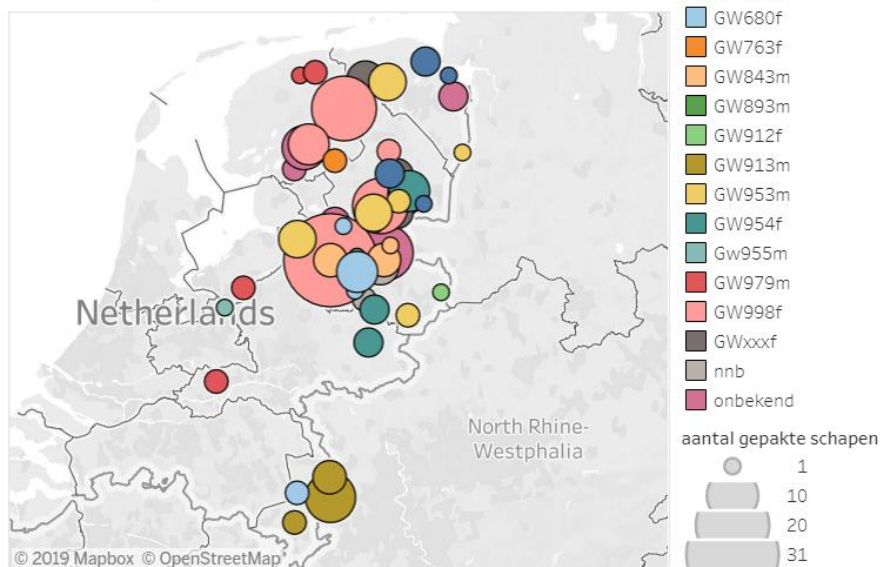
2.2 André Kühn Schapenhouderij

De pilot is uitgevoerd op een representatief bedrijf, dat wil zeggen, een schapenhouderij waarvoor preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van schapen in de toekomst essentieel zijn. Zijn bedrijf bevindt zich in een regio waar wolven al meermaals gesignaleerd zijn (Zoogdiervereniging, BIJ12, Wolven-in-Nederland). Gebaseerd op de overzichtskaart van door wolven gedode schapen in Nederland, zoals geproduceerd door BIJ12, is er relatief veel schade ontstaan in Overijssel en Drenthe (Figuur 3 en Figuur 4).

Figuur 3. Overzichtskaart door wolven gepepredeerde schapen van januari t/m september 2018, overgenomen van NRC 10-10-2018.

Waar sloeg welke wolf toe?

Figuur 4. Meldingen aanval op schapen door verschillende wolven, overgenomen uit Tubantia 16-03-2019.

2.2.1 Schaapskooi Het Wierdense Veld – Landschap Overijssel

De schaapskooi gelegen aan de rand van het Wierdense Veld is in bezit van Landschap Overijssel. Voor een impressie en de ligging van de schaapskooi zie Figuur 5 en Figuur 7.

Figuur 5. Schaapskooi Wierdense Veld met afgerasterde aangrenzende weide.

Natura 2000 gebied Het Wierdense veld

Het Wierdense veld is een restant van een ooit uitgestrekt veenlandschap in Twente. Het gebied is grotendeels afgegraven voor de turf. Het is begroeid met vochtige heide en enkele berkenbosjes. Binnen het hoogveen is het dekzandrelief plaatselijk zo sterk en uitgesproken dat op dekzandruggen droge heide voorkomt. Op de lage delen zijn enkele met water gevulde veenputten.

Het grote hoogveenmoeras waarvan het Wierdense Veld een restant vormt, lag ingeklemd tussen de Sallandse Heuvelrug en de lage stuwwallen van Wierden en Hoge Hexel. Binnen het huidige natuurgebied zijn, als gevolg van dekzandruggen en het vergraven van veen, betrekkelijk grote verschillen in reliëf aanwezig. De dekzandruggen hebben een breedte van 50 tot 300 meter en steken soms wel twee meter boven de lagere delen uit. Deze ruggen maken het gebied goed toegankelijk. De aard en dikte van het veenpakket verschillen sterk, doordat de vervening in het verleden op onregelmatige wijze heeft plaatsgevonden. Op de meeste plaatsen is de veenlaag echter relatief dun (40-80 cm). Tot in de jaren 1960 is in het Wierdense Veld op kleinschalige wijze turf gewonnen, waarvan de boerenputjes nog getuigen. Tegenwoordig ligt het gebied te midden van intensief beheerde landbouwpercelen. Dit heeft geleid tot verdroging en een verhoogde toevoer aan meststoffen in dit van oorsprong natte en voedselarme natuurgebied.

Kader 1. Achtergrondinformatie over Natura 2000 gebied Het Wierdense Veld.

2.2.2 Schaapskooi Twilhaar – Staatsbosbeheer

De schaapskooi op de Sallandse Heuvelrug, schaapskooi Twilhaar, is in bezit van Staatsbosbeheer. Voor een impressie en de ligging van de schaapskooi zie Figuur 6 en Figuur 7.

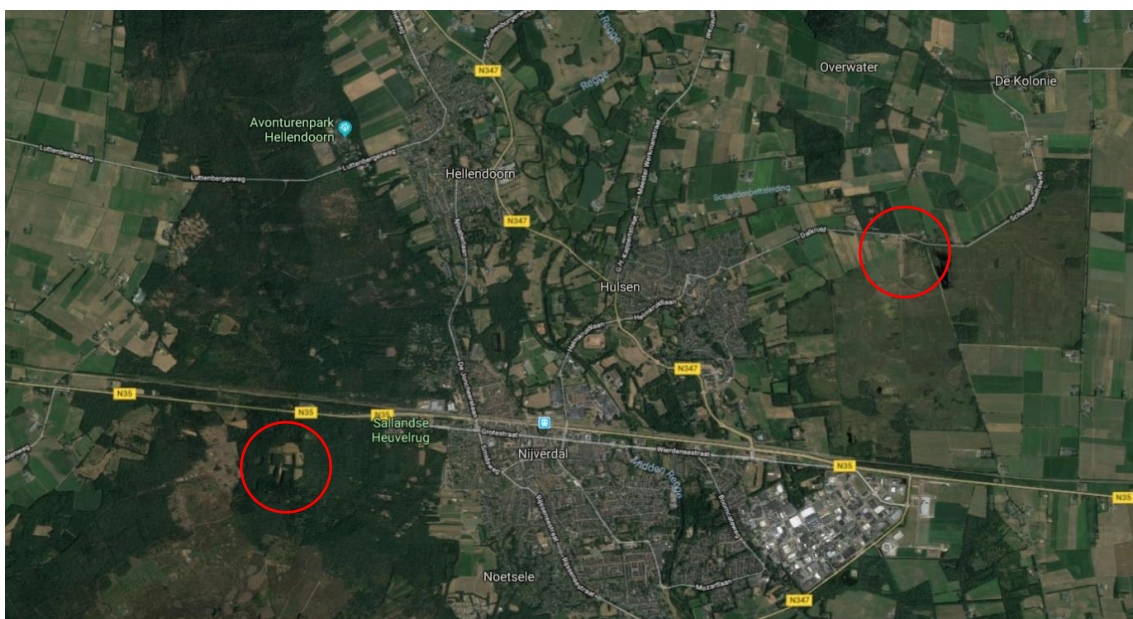
Figuur 6. Schaapskooi Twilhaar (links) met afgerasterde aangrenzende weide (rechts).

Natura 2000 gebied De Sallandse Heuvelrug

De Sallandse Heuvelrug wordt gevormd door een glaciële zandrug die een totale lengte heeft van veertien kilometer en een variabele breedte heeft van één tot zes kilometer. In het sterk geaccidenteerd terrein bevatten heuveltoppen met een hoogte van 45 tot 70 meter boven NAP, grote aaneengesloten struikheibegroeiingen met enkele jeneverbesstruwelen en zure vennen. In de lagere delen en op de flanken van de heuvelrug komt een vochtiger heidetype voor, waaronder ook een hellingveentje. De flanken van de stuwwal zijn grotendeels begroeid met naaldbos, loofbos en gemengd bos van verschillende leeftijden.

De Sallandse Heuvelrug is een stuwwal die centraal in de provincie Overijssel ligt. Het gelijknamige Natura 2000-gebied herbergt de grootste aaneengesloten struikheibegroeiing van Oost-Nederland. Als het gaat om het korhoen, is de Sallandse Heuvelrug bijkans legendarisch. Dit gebied is het laatste refugium in ons land van deze eertijds algemene heidevogel. De soort is tegenwoordig in heel Europa sterk bedreigd.

Kader 2. Achtergrondinformatie over Natura 2000 gebied De Sallandse Heuvelrug.

Figuur 7. Locatie van beide schaapskooien. Schaapskooi Twilhaar (westelijk) en Wierdense veld (oostelijk).

2.2.3 Preventieve middelen

De inzet van kuddewaakhonden ter bescherming van schapen is in deze pilot uitgetest en gedemonstreerd in een twee jaar durende pilot. Essentieel was de plaatsing van een deugdelijk (elektrisch) raster om de schapen en kuddewaakhonden te scheiden van wolven, maar ook van bewoners, recreanten en andere voorbijgangers, al dan niet met honden om mogelijke confrontaties te voorkomen. De keuzes tussen verschillende typen (elektrische) rasters en honden is enorm. Hieronder worden de meest geschikte rasters en hondenrassen kort beschreven. Voor een uitgebreidere beschrijving van rastertypen wordt verwezen naar de rapportage “Effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven” (Van Bommel e.a. 2015).

2.2.4 Elektrische en vaste rasters

Bij de inzet van kuddewaakhonden in Nederland dienen deze altijd te worden ingezet in combinatie met een wolf-werend raster. Hierbij wordt onderscheid in elektrische draad- of gaasrasters en vaste gaasrasters. De onderstaande (genummerde) beschrijvingen zijn gedeeltelijk overgenomen uit de hierboven genoemde rapportage van Van Bommel e.a. (2015). Sommige beschrijvingen zijn aangepast met voortschrijdend inzicht en nieuwe kennis en ervaringen uit zowel Nederland als het buitenland.

Elektrisch raster

Voorwaarde is dat er geen mogelijkheden zijn onder het raster door te kruipen. Overspringen van rasters gebeurt zelden, maar kan voorkomen, indien dit gedrag eenmaal aangeleerd is bij een wolf of roedel. Aanvullende maatregelen, zoals de inzet van kuddewaakhonden of een extra en opvallende draad/streng boven het raster gespannen, verkleinen de kans op overspringen (Reinhard & Kluth 2012). Wanneer deze bovenste draad als een elektrische draad wordt geplaatst, wordt in ieder geval het ‘overklimmen’ voorkomen.

1. 120 cm hoge euronetten (flexnetten) met minimaal 4500V/1J en op de grond met een spandraad afgespannen.
2. (5- tot 6-draads) elektrisch raster 120 cm hoog en afstand van onderste stroomdraad 20 cm boven het maaiveld.

Randvoorwaarden/aandachtspunten:

- Geen verhogingen vlakbij het raster die overspringen makkelijker maken.
- Geen greppels, sloten of kuilen onder het raster. Let ook op gras- of zeggebulten en dood hout onder de stroomdraad, die extra ruimte bieden voor wolven om er onderdoor te gaan.
- Geen wissels van reeën, vossen, dassen of zwijnen onder het raster door. Wolven kunnen dit verder uitgraven.
- Omrasterd gebied niet te klein (minder dan 25m breed) i.v.m. uitbreken van schapen als die zich bedreigd voelen door een wolf buiten het raster.
- Voldoende voltage, voorkomen van weglekken van stroom door vegetatie (zeker onder natte omstandigheden).
- Voldoende aarding van de elektrische afrastering, ook onder zandige en/of zeer droge omstandigheden (bijv. door de aardpen in bentoniet te plaatsen of door meerdere aardpennen op een meter afstand van elkaar in de grond te plaatsen en met elkaar te verbinden).
- Oppassen dat er geen sprake is van stroomonderbreking, kortsluiting, defecte of lege batterij.

Vast gaasraster

Naast elektrisch raster kan ook gewerkt worden met een vast gaasraster. Dit kan een effectieve maatregel zijn volgens Reinhard & Kluth (2012) en Faß (2018), maar wordt niet overal in Europa zo gezien, zoals in Slovenië (pers. med. Rok Černe), waar wolven er overheen springen of klimmen. Ook in Niedersachsen wordt hierover bericht (Niedersächsisches Ministerium für Umwelt, Energie Bauen und Klimaschutz 2019).

3. Gaasraster hoger zijn dan 120cm, bij voorkeur 140cm hoog en tenminste 20 cm in de bodem ingegraven om te voorkomen dat wolven er onderdoor kruipen of overheen springen.

Het verdient de voorkeur om aan de bovenkant van een vast gaasraster een additionele stroomdraad te bevestigen. Door op zo'n 20 cm boven het gaasraster met behulp van afstand-isolatoren een schrikdraad te bevestigen wordt overklimmen van een raster verhinderd. Dergelijke rasters kunnen dan ook lager zijn: 100 cm.

Randvoorwaarden/aandachtspunten:

- Geen verhogingen vlakbij het raster die overspringen makkelijker maken.
- Geen greppels, sloten of kuilen onder het raster.
- Voorkomen dat het omrasterd gebied te klein is (minder dan 25m breed) i.v.m. uitbreken van schapen.

BIJ12 Schade preventiekit - Module Wolven, vossen en marterachtigen

Een wolf eet 3 tot 4 kilo vlees, merg en ingewanden, per dag. Maar wolven kunnen ook 10 kilo voedsel in één keer eten en daar dagenlang van leven. Een roedel wolven gaat in zijn leefgebied altijd voor een maximale buit tegen een minimaal risico en een minimale inspanning. Oude, zieke en zwakke dieren vallen daarom eerder ten prooi aan wolven dan gezonde volwassen dieren. Daarnaast eten wolven veel jonge, onervaren dieren.

Wolven eten met name grotere wilde hoefdieren (zwijnen, edelherten, damherten, reeën, en ook knaagdieren zoals muizen, ratten en bevers). Ze kunnen zich ook tegoed doen aan landbouwhuisdieren, zeker wanneer deze niet goed ingerasterd zijn. Boeren in Duitsland leren steeds beter hun vee te beschermen met rasters, schrikdraad of met waakhonden. In Duitsland bestaat tot nu toe slechts 0,8-1,0% van het voedsel van wolven uit landbouwhuisdieren.

Schade aan landbouwhuisdieren door de wolf wordt in zijn geheel vergoed door BIJ12. Wel moet er met DNA-onderzoek of op een andere onomstotelijke wijze aangetoond worden dat er van wolvenschade sprake is. De meeste aanvallen op landbouwhuisdieren (vooral schapen en geiten) komen nog steeds van loslopende honden.

Kader 3. Achtergrondinformatie over de wolf uit de huidige BIJ12 schade-preventiekit - module wolven, vossen en marterachtigen.

Praktijk

De schapen van Kühn Schapenhouderij worden in principe op de ingerasterde percelen met wolfzekere rasters bij de schaapskooi gehouden. De schapen worden, in de maanden maart – november, overdag gescheperd op de heide en de natuurgebieden.

Wanneer de schapen op de heide overnachten worden ze 's nachts samen met de kuddewaakhonden binnen elektrische euronetten geplaatst. In de winter, wanneer de schapen op agrarische percelen staan, worden ze over het algemeen zowel overdag als 's nachts enkel binnen elektrische euronetten geplaatst, aangezien de inzet van kuddewaakhonden op deze plaatsen vaak problematisch is in verband met geluidsoverlast.

Op beide schaapskooien staan circa 1.000 oaien, dat wil zeggen in de lammertijd bijna het dubbele aantal en daarnaast en daarnaast enkele geiten.

Schaapskooi Het Wierdense Veld

Ten behoeve van het wolf-werend maken van de ingerasterde percelen rond de schaapskooi op Het Wierdense Veld (Landschap Overijssel), zijn er in 2018 aanpassingen verricht aan de bestaande rasters om schapen te beschermen tegen predatie door wolven (mond. med. Evert Dijk), zie ook Figuur 8.

Het raster en de poorten direct rondom de schaapskooi zijn in 2015 geplaatst, en hebben een hoogte van ca. 120 cm. Het raster aan de noord-, oost- en zuidzijde was ca. 30 jaar oud en in slechte conditie. In 2018 is op deze schaapskooi een nieuw raster geplaatst welke een hoogte van ca. 150 cm heeft (140 cm wordt momenteel aanbevolen: BIJ12 Schade preventiekit). Het bestaat uit een gaasraster met aan de buitenzijde 5 en aan de binnenzijde 3 elektrische draden. Het raster is niet ingegraven, maar aan de buitenzijde bevindt zich de eerste stroomdraad op 20 cm boven het maaiveld. Het lichtnetapparaat heeft een hoog voltage, waardoor de vegetatie in eerste instantie zal worden weggebrand. Het onderhoud om de stroomdraad vrij te houden van overvloedige vegetatie wordt m.b.v. een bosmaaier door André Kühn gedaan. De poorten worden voorzien van een betonnen drempel tussen de twee poortpalen, zodat onder de poort doorgraven onmogelijk is. Deze verbeteringen worden nog uitgevoerd door Landschap Overijssel.

Figuur 8. Aanpassing raster Het Wierdense Veld, verhoging raster en stroomdraden aan buitenzijde.

Schaapskooi Twilhaar

Bij schaapskooi Twilhaar (Staatsbosbeheer) zijn het raster en de poorten rondom de direct aangrenzende weiden circa 10 jaar geleden opnieuw geplaatst. Het betreft een vast gaasraster zonder stroomdraden met een hoogte van circa 110 cm, zie Figuur 9.

Figuur 9. Aanpassing schaapskooi Twilhaar. Linksboven: plaatsing nieuwe poorten, rechtsboven: renovatie schaapskooi, linksonder: rasters zonder stroom en zelfde hoogte als voorheen.

Er zijn eind 2019 werkzaamheden verricht bij schaapskooi Twilhaar. De buitenzijde van de schaapskooi is opnieuw bekleed en enkele poorten zijn vervangen. Het bestaande raster is niet verhoogd en niet voorzien van stroomdraad aan de buitenzijde of bovenzijde, vanwege de drukke aanlooproute van recreanten langs het raster van de schaapskooi (mond. med. Arie Rouwhof). Dit betekent dat het raster momenteel niet voldoende wolfwerend is en dat de barrière tussen recreanten en kuddewaakhonden evenmin optimaal is om conflicten met bezoekers te voorkomen. Hierdoor worden de honden de meeste tijd niet in het voorste deel van de schaapskooi, waar het wandelpad langs loopt, toegelaten.

2.2.5 Kuddewaakhondenrassen ingezet in de pilot

Kuddewaakhonden zijn eeuwenlang gefokt om zelfstandig te werken en kuddes te beschermen. Het zit dan ook in het karakter van deze honden om vee te beschermen en om hierin zelfstandig beslissingen te nemen. Dat maakt ze ongeschikt als huishond: bij gebrek aan een kudde om te bewaken kunnen ze dan iets anders gaan bewaken, zoals de huisgenoten tegen bezoek. Het omgekeerde geldt ook: tot huishond 'omgefokte' kuddewaakhonden zijn over het algemeen niet meer geschikt voor het bewaken van kuddes. Geschikte kuddewaakhonden komen dan ook uit een werklijn. Hun ouders en grootouders bewaakten ook al kuddes en lagen niet in huis als gezelschapdier. Goede kuddewaakhonden worden vanaf pup af aan opgeleid als kuddewaakhond en ondergaan ondertussen begeleiding en een strenge selectie. Niet elke hond uit een werkhondenlijn blijkt ook geschikt als kuddewaakhond.

Zoals gezegd, zit er verschil in het karakter en de opvoeding van werkhonden en honden die als gezelschapshond gehouden worden. Hieronder zal alleen ingegaan worden op de manier waarop kuddewaakhonden als werkhonden dienen te worden opgevoed.

André Kühn maakt in de pilot gebruik van verschillende kuddewaakhondenrassen: de Pyrenese Berghond (zie ook Figuur 10), de Hongaarse Kuvasz en de Turkse Akbash. Hieronder worden deze rassen uitvoeriger beschreven, waarbij o.a. gebruik is gemaakt van de 'Kuddebewakingshonden (KBH) rassenwijzer' van Canine Efficiency (Dorgelo 2018).

Figuur 10. Pyrenese Berghond met jong. Foto: Mathieu Mauriès.

Pyrenese Berghond

Ras

Het is een grote, indrukwekkende en krachtig gebouwde hond. De vacht is voornamelijk wit/crème soms met grijze (daskleurig of wolfsgrauw), vaalgele of oranje ("arrouye") aftekening op het hoofd, oren en bij de staartaanzet, en soms op het lichaam. De beharing is vol en vlak, halflang en soepel, maar stugger op de schouders en de rug. Het haar is langer aan de staart en rond de hals, waar het licht kan golven. Het broekhaar, dat fijner en wolliger is, is zeer dicht. De ondervacht is eveneens heel vol, waardoor de Pyrenese Berghond goed is aangepast aan gure weersomstandigheden en het buiten leven bij de schapen en geiten, zie Figuur 11.

Figuur 11. Pyrenese Berghond. Foto: Mathieu Mauriès.

Karakter

De Pyrenese berghond is een gevoelige hond. Het is een intelligente hond en zoals de meeste kuddewaakhonden ook erg zelfstandig, onafhankelijk en doelgericht. Als geboren zelfstandige proberen ze graag hun territorium te verkennen en uit te breiden. Als ras hebben ze een reputatie van drang om meer te zwerven en hun gebied uit te breiden en veelvuldig te blaffen. Een gaatje om te ontsnappen hebben ze gauw gevonden. Ze zijn onafhankelijk en terughoudend naar vreemden, maar voor de schaapsherder en familie zeer aanhankelijk en trouw. Het is geen werkhond voor iedere schapenhouder. Hij heeft een consequente, maar ook een rechtvaardige en geduldige opvoeding nodig.

Uiteraard heeft elke hond zijn/haar unieke karaktereigenschappen en is het hierboven genoemde dus geen feit voor iedere hond van het ras.

Rassenstandaard: <http://www.fci.be/Nomenclature/Standards/137g02-en.pdf>

Hongaarse Kuvasz

Ras

Een goed geproportioneerde hond met een krachtig uiterlijk. De dekharen van de vacht zijn een beetje hard, grof en gegolfd. De ondervacht is fijner en wollig. De vacht is golvend van structuur. De kleur is wit tot ivoorkleurig, zie Figuur 12.

Karakter

De Hongaarse Kuvasz is een zelfstandige hond. Hij bewaakt en beschermt zijn omgeving op eigen initiatief en kan gereserveerd zijn tegenover vreemden. Een Kuvasz heeft een sterke leider nodig die hem door natuurlijk overwicht de baas is, anders neemt hij de leiding over. Hij zal zich op die personen richten die hem echt leiding kunnen geven.

Rassenstandaard: <http://www.fci.be/Nomenclature/Standards/054g01-en.pdf>

Figuur 12. Hongaarse Kuvasz. Foto: Szep Abraham – Kuvasz Guard Project.

Turkse Akbash

Ras

De Turkse Akbash, kortweg Akbash, is een zeldzaam, eeuwenoud ras in West-Turkije ontstaan door herders om te dienen als kuddebewaker. Ze werden selectief gefokt vanwege hun witte kleur. Ze hebben een korte, stokharige vacht, zie Figuur 13.

Figuur 13. Turkse Akbash. Foto: Frans van Bommel.

Karakter

De Akbash is een opvallende en trotse verschijning. Ze nemen hun beschermingstaak zeer serieus en hebben de kracht, moed en de grootte om te vechten en jagen op roofdieren. De Akbash is op eigen territorium waaks en beschermend voor familie en vee.

Het houden van de Akbash' is niet aan te raden voor onervaren mensen. De Akbash kan vaak agressief reageren naar binnendringende honden en blijft achterdochtig en afstandelijk tegenover vreemden. Dit ras is aanhankelijk, trouw, onafhankelijk en zacht naar bekende mensen. De Akbash' is ideaal als bewaker van het erf.

Rassenstandaard:

<https://web.archive.org/web/20140223013804/http://www.ukcdogs.com/Web.nsf/Breeds/AkbashDog04011998> (niet erkent door de FCI, maar wel door de United Kennel Club)

Europese federatie voor werkende kuddewaakhonden

Werkende kuddewaakhonden moeten rigoureus geselecteerd worden op de complete verzameling van kuddewaakhondinstincten en -eigenschappen. Ze moeten zowel mentaal als fysiek sterk zijn. Ze moeten functioneel zijn om altijd en onder alle omstandigheden buiten te kunnen werken. Kuddewaakhonden dienen buitenshuis te worden geboren en bij voorkeur op te groeien in de roedel. Ze dienen langer dan de veel voorkomende 8-9 weken bij hun moeder en roedel te blijven, zodat zij het leerproces in zijn geheel meekrijgen van ouder en fokker en uiteindelijk in staat zijn om hun eeuwenoude taken uit te voeren.

Tot op dit moment is er geen organisatie die het hierboven genoemde herbergt en werkt voor het welzijn en behoud van werkende kuddewaakhonden, zoals de Pyrenese Berghond en de Hongaarse Kuvasz die hieronder worden uitgelicht.

Canine Efficiency zet zich in om hier verandering in te brengen door verantwoordelijk en kwalitatief gebruik van werkende kuddewaakhonden te promoten en te realiseren door het opzetten van een Europese federatie voor werkende kuddewaakhonden. Deze federatie zal de leidende entiteit moeten worden voor het behoud van werkende kuddewaakhonden en van alle kuddewaakhondenrassen onder strikte, heldere voorwaarden. De Europese federatie voor werkende kuddewaakhonden zal positie innemen voor verantwoordelijk 'gebruik' en behoud van werkende kuddewaakhonden. Activiteiten zullen bestaan uit het administreren, lobbyen, adviseren, implementeren en beschermen van de verschillende kuddewaakhondenrassen. Veehouders worden zo gefaciliteerd om samen te leren leven met wilde dieren. Met de Europese federatie zal bovendien een netwerk van kundige belanghebbenden opgebouwd worden en zal overleggen met beleidsmakers, belangenverenigingen en andere relevante partijen.

Pyrenese Berghond

Tijdens de lange afwezigheid/lage aantallen van wolven in Frankrijk en de Spaanse Pyreneeën zijn de werklijnen van de Pyrenese Berghond zeer zeldzaam geworden. Sinds de terugkeer van wolven zijn enkele veehouders opnieuw gaan selecteren met zoveel mogelijk bloedlijnen van zowel werkhonden als showhonden. Door zorgvuldige selectie zijn honden uit deze lijnen weer inzetbaar als kuddewaakhond. Aanschaf van dit ras dient dus uitsluitend bij fokkers met daadwerkelijke werklijnen te gebeuren.

Hongaarse Kuvasz

Pas sinds enkele jaren hebben wolven zich officieel opnieuw gevestigd in het noorden van Hongarije, met name in het Bükk gebergte. Met de recente terugkeer van wolven is met hulp en advies van Canine Efficiency het Kuvasz Guard programma van Szep Abraham gestart. Szep Abraham verspreidt/implementeert weer Kuvasz onder veehouders in Hongaars roofterrein. Belangrijk detail is de redelijk recente splitsing Tatra/Kuvasz/Slovensky Cuvac (1918). Deze drie rassen zijn nauw verwant en Tatra en Cuvac komen uit precies dezelfde regio: het Tatra gebergte, een bergketen in de Karpaten die zowel door het huidige Polen als Slowakije loopt. Tot min of meer 1918 waren deze regio's onderdeel van het Oostenrijks-Hongaarse rijk.

Kader 4. Achtergrondinformatie over de opzet van een Europese federatie voor werkende kuddewaakhonden

2.2.6 Overige kuddewaakhondenrassen

Naast de hiervoor beschreven Pyrenese Berghond, Hongaarse Kuvasz en Turkse Akbash worden de volgende drie rassen van kuddewaakhonden door ervaringsdeskundige Ray Dorgelo geschikt geacht voor de Lage Landen. Er is gekozen voor een korte, relevante omschrijving en toevoeging van een link naar de rassenstandaard voor meer details.

Cao de Gado Transmontano (Transmontano Mastiff)

Ras

Deze grote, kortharige hond van het mastiff type komt uit de Trás-os-Montes regio in Noord-Portugal en is verwant aan de andere Iberische mastiff types. Het ras is nog niet internationaal erkent door de FCI. Een variëteit aan vachtkleuren komt voor binnen de Cao de Gado Transmontano populatie, veelal met witte markeringen. Ondanks hun formaat zijn het efficiënte en atletische honden, zie Figuur 14.

Karakter

Een opvallende eigenschap is het feit dat binnen dit ras volwassen reuen uitstekend samen kunnen leven en werken in combinatie met teven. In Noord Portugal zijn weinig plekken waar herders met hun kuddes en honden ver van menselijke activiteiten verwijderd zijn. Deze honden kunnen over het algemeen uitstekend met toeristische activiteiten en lokale bewoners omgaan. Met enige regelmaat werken deze honden zelfstandig bij de kudde, zonder de aanwezigheid van een menselijke herder. Ze zijn gericht op hun taak bij de kudde en zijn niet erg geïnteresseerd in wat daar omheen gebeurt. De Cao de Gado Transmontano is stabiel, gereserveerd naar vreemden en doelgericht in het uitoefenen van hun taak.

Rassenstandaard: <http://cp-caodegadotransmontano.com/cao-de-gado-transmontano-pt/estalo/>

Figuur 14. Cao de Gado Transmontano. Foto: Pedro Mauricio.

Cane de Pastore Abruzzese (Herdershond van de Abruzzen/Maremmen)

Ras

Deze witte honden uit Italië staan in Nederland beter bekend onder de naam Berghond van de Maremmen en Abruzzen. De kernpopulatie en oorsprong van de werkende lijnen is echter in de Abruzzo bergregio. Daar vinden we nog steeds veel werkende exemplaren, niet op zijn minst omdat wolven hier nooit echt weg zijn geweest. Over het algemeen hebben ze een halflange witte vacht, echter ook krullige/golvende vachttypes zien we binnen dit ras onder de werkende honden, zie Figuur 15.

Karakter

Zachtaardig en gevoelig voor bekende mensen. Het ras staat bekend om hun positionering dichtbij en in de kudde. In de Abruzzo regio is zowel in de zomer als in de winter veel toerisme en dat is dan ook iets waar de lokale werklijnen al langere tijd uitstekend mee om blijken te gaan.

Rassenstandaard: <http://fci.be/Nomenclature/Standards/201g01-en.pdf>

Figuur 15. Cane de Pastore Abruzzese. Foto: Canine Efficiency.

Ciobanesc Romanesc Carpatin (Roemeens Karpatische Herdershond)

Ras

Dit oude ras is met name in de hoge bergen van de Roemeense Karpaten ontstaan. Het is een hond van een wolfachtig type, met een halflange vacht in diverse kleurvarianten van wolfgrijs en witte markeringen, zie Figuur 16. Deze compacte, atletische en scherpe honden zijn door de eeuwen heen geselecteerd om de Roemeens Karpatische kuddes te beschermen tegen wolven, bruine beren en lynxen. Europa's grootste roofdierpopulaties bevinden zich in Roemenië. Het fokken van Carpatins wordt steeds commerciëler sinds hun internationale FCI-erkenning in 2015, wat de werklijnen niet ten goede komt.

Karakter

Carpatins hebben een uitstekend aanpassingsvermogen. Vandaag de dag zien we ze zowel in de hoge bergen in afgelegen gebieden als nabij en in toeristische en bewoonde gebieden. Indien volwassen reuen bij elkaar worden geplaatst kan dat problemen opleveren door onderlinge concurrentie en geldingsdrang. Volwassen reuen van dezelfde leeftijd kunnen problemen opleveren. Carpatins streven naar het volledig overzien en controleren van hun territorium waarbij ze uitstekend kunnen samenwerken met een rechtvaardige en stabiele eigenaar. Het zijn stabiele honden en zijn zeer doortastend. Ze staan vanwege hun oorsprong er bekend om vroegtijdig gevaar op te merken en hierop te anticiperen.

Rassenstandaard: <http://fci.be/Nomenclature/Standards/350g01-en.pdf>

Figuur 16. Ciobanesc Romanesc Carpatin. Foto: Canine Efficiency.

2.2.7 Verzorging van kuddewaakhonden

De verzorging van kuddewaakhonden is tamelijk eenvoudig. De hoeveelheid aan beweging wordt bij werkende honden bepaald door de relevante omstandigheden van dag tot dag. Dit kan het ene moment meer, en het andere moment minder zijn. Ook in het eten zijn kuddewaakhondenrassen over het algemeen niet moeilijk. Ze doen het goed op relatief schraal voer. Een regelmatige kam- of borstelbeurt is bij honden uit werklijnen niet nodig, ook niet wanneer zij in de rui zijn. Het borstelen is iets wat oorspronkelijk niet door lokale/traditionele herders gedaan wordt en is iets uit de huis- en showhondenwereld. Vachtverzorging is dan vaak nodig vanwege het binnenshuis leven (verwarming) en generaties van selectie op uiterlijk in plaats van fysieke en mentale benodigde eigenschappen. Bovendien kan door verkeerd borstelen de (onder)vacht beschadigd worden, terwijl de vacht bij deze honden die buiten leven, intact dient te zijn om voldoende bescherming te bieden tegen vocht en kou.

3. ERVARINGEN PILOT

3.1 Inzet kuddewaakhonden

Kühn heeft momenteel (september 2019) acht kuddewaakhonden. Te weten:

- Pyrenese Berghond, één reu ca. 3,5 jaar oud, zie Figuur 17;
- Turkse Akbash, één teef, ca. 3,5 jaar oud;
- Hongaarse Kuvasz, één teef ca 2 jaar oud;
- Kruising Pyrenese Berghond x Turkse Akbash, twee teven en drie reuen, ca. 1,5 jaar oud.

In *Bijlage 3. Logboek opmerkelijke zaken kuddewaakhonden* zijn alle ervaringen van de afgelopen twee jaar gedocumenteerd na elk contactmoment met André Kühn.

*Figuur 17. Links: Akbash bij kudde in Wierdense Veld
Foto's: Frans van Bommel.*

Rechts: Pyrenese berghond (reu) bij Twilhaar.

3.1.1 Aanschaf honden

Een deel van de honden was al in het bezit van André Kühn toen de pilot startte. Dat wil zegen de Pyrenese Berghond, de Turkse Akbash en een Hongaarse Kuvasz.

De Kuvasz is een jong van een teef die niet langer in bezit is van Kühn. Verder zijn uit eigen fok, uit de Akbash en Pyrenese berghond eind april 2018, zeven welpen verkregen. Hiervan zijn er 3 verkocht, nadat bleek dat ze niet geschikt waren als kuddewaakhond.

3.1.2 Tijdsinvestering, verzorging en training honden

Omdat de inzet van honden voor de pilot zeer arbeidsintensief is, besteedt Kühn een deel van zijn werkzaamheden uit aan derden. Om hierin tegemoet te komen, heeft BIJ12 een onkostenvergoeding van vier uur per week voor de inhuur van derden ter beschikking gesteld.

In *Bijlage 1. Overzicht kosten André Kühn Schapenhouderij* worden de daadwerkelijk besteedde uren alsmede de verrekenende uren voor de inzet van de kuddewaakhonden in deze proef vermeld. De werkelijke uren bedragen gemiddeld ongeveer 5,4 uur per week, en dat is 140% van de verrekenende uren.

De werkzaamheden bestaan uit o.m.:

- Voeren
- Verplaatsen van honden uit de kudde naar de aanhanger en v.v. (2x dag)
- Schoonmaken kennels
- Verzorging honden
- Uitlaten (2x dag)
- Training
- Aandacht geven ('Streicheleinheiten')

3.1.3 Opvoeden en socialiseren van jonge kuddewaakhonden

Kuddebewakingshonden uit werklijnen groeien op in een roedel, of op zijn minst een tweetal. Daarnaast leven ze bij het vee, waarbij in ieder geval één van de ouders het vee bewaakt. De geuren, geluiden en de gang van zaken krijgen ze op deze manier vanaf de geboorte mee. Over het algemeen zijn jonge pups vooral bezig met zichzelf ontwikkelen als pup. Interactie met vee komt uiteraard voor, maar meestal komen de eerste instincten van de kuddebewaker tevoorschijn wanneer de pups 12 weken oud zijn. Het voorbeeld van de aanwezige volwassen kuddewaakhond speelt een grote rol in de ontwikkeling van jonge kuddewaakhonden. Pups blijven bij voorkeur tot minimaal 12 weken in de roedel waarin ze geboren zijn, maar het liefst nog langer. Kuddewaakhonden leren veel door het opdoen van ervaringen en juist na de leeftijd van 12 weken nemen de lessen die ze van de oudere kuddewaakhonden krijgen toe. De pups leren persoonlijke ruimte te respecteren, onbesuisd gedrag niet te pas en te onpas te laten zien en alert te zijn op relevante dreigingen en situaties. Deze relevante ervaringen moeten ze opdoen in de realiteit: geen simulaties en geen bewust gecreëerde gebeurtenissen. De 'opleiding' tot kuddewaakhond is een proces wat min of meer vanzelf verloopt onder de juiste omstandigheden, en als de instincten van kuddewaakhonden aanwezig zijn. Tijd en stabiliteit zijn nodig voor dit proces.

Hoewel de pups in principe opgroeien en leven bij het vee is het wel van belang dat de kuddewaakhonden ook goed gesocialiseerd worden met mensen. Mocht een kuddewaakhondenpup niet geschikt blijken om als kuddewaakhond ingezet te worden, bijvoorbeeld omdat hij/zij niet de juiste karaktereigenschappen en instincten heeft, dan is hij/zij alsnog voldoende gesocialiseerd voor herplaatsing elders. Dit voorkomt onplaatsbare en niet inzetbare kuddewaakhonden in asielen.

3.1.4 Introductie kuddewaakhond(en) aan schaapskudde en vice versa

Kuddewaakhonden zijn onderdeel van de kudde, ofwel het veehouderijbedrijf, en kunnen niet beschouwd worden als iets extra wat erbij komt. Het vee wat jonge kuddewaakhonden al kennen is een voordeel, maar een nieuwe kudde is niet hetzelfde. Kuddewaakhonden weten welke dieren 'van hen' zijn en welke niet. Een nieuwe situatie betekent dan ook automatisch een nieuwe periode van gewenning en bonding. Bij voorkeur gaan jonge kuddewaakhonden onder tijdelijke begeleiding van een volwassen kuddewaakhond op een nieuwe plek aan het werk. Jonge kuddewaakhonden zijn pas mentaal en fysiek volwassen op de leeftijd van drie jaar, maar zijn wel al eerder in staat om goed werk te leveren. Vooral op het mentale vlak is een volwassen kuddewaakhond als leider en mentor een groot voordeel.

De rol van de veehouder/eigenaar is niet trainen/aanleren, maar toezien, observeren, waar nodig corrigeren en dit gedurende het uitvoeren van de normale werkzaamheden en gang van zaken bij het vee. Kuddewaakhonden leren door het gedrag én de activiteiten van de eigenaar wat de normale gang van zaken is. Ze leren dat wat de eigenaar doet of laat gebeuren acceptabel is. Bij jonge kuddewaakhonden is het van belang dat we ze geen fouten laten maken als er geen menselijk toezicht is. Dit kan op verschillende manieren ingevuld worden en varieert van hond tot hond en van situatie tot situatie. Het is dan ook zeer aan te raden om begeleiding te krijgen als men voor het eerst met kuddewaakhonden begint, zowel voor de selectie van de hond als voor het opstarten. De begeleiding zal bestaan uit advies en hulp op maat specifiek voor die situatie en honden.

Introductie van een volwassen kuddewaakhond verschilt niet veel met die van een jonge kuddewaakhond. Een gewennings- en bondingperiode onder observatie en toezicht is nodig. Een ervaren oog is hiervoor noodzakelijk. De tijdlijn van het gewenningsproces kan sterk variëren: van een paar weken tot een paar maanden. Eén en ander is ook afhankelijk van de voorgeschiedenis van de kuddewaakhonden en het karakter van de hond.

Het introduceren van kuddewaakhonden aan lammeren is iets wat bij het leven van kuddewaakhonden hoort. Hier moet geen nadruk op gelegd te worden: geen gecreëerde introducties en extra aandacht. Kuddewaakhonden zullen observeren en onderzoeken onder het toezien oog van de eigenaar. Vaak verloopt de introductie aan lammeren of nieuwe schapen aan de kudde heel natuurlijk, maar ook hier geldt dat een ervaren oog nodig is om tijdig te kunnen signaleren en reageren wanneer de honden ongewenst gedrag ontwikkelen.

3.1.5 Kosten honden

De kosten voor de aanschaf van een hond lopen sterk uiteen, afhankelijk van afkomst, opvoeding en leeftijd en daarmee de inzetbaarheid.

Jonge kuddewaakhonden uit werklijnen kosten ongeveer € 500 à € 1.000 euro. Voor een getrainde volwassen hond kan dit duizenden euro's bedragen, soms wel tot € 4.000 euro gevraagd wordt.

De onderhoudskosten, waaronder voer en dierenartsbezoek, voor een kuddewaakhond worden door Kühn geschat op ongeveer € 500 tot 750 per hond per jaar. In het eerste jaar met de noodzakelijke inenting zal dit hoger zijn, dan wanneer de hond eenmaal volwassen is. Dierenartsbezoek (jaarlijks) is bij de meeste werkende kuddewaakhonden nauwelijks nodig, maar houdt wel rekening met reguliere vaccinatiekosten.

In *Bijlage 1. Overzicht kosten André Kühn Schapenhouderij* zijn de voerkosten opgenomen. De kosten voor voer bedragen circa € 300,- per jaar per hond. Dierenartskosten komen op ongeveer € 250,- euro per hond per jaar, waarbij jaarlijkse inenting en kleine ongevallen zijn meegenomen in de totaal som. Wel zijn deze kosten berekend op Duitse prijzen voor voer en dierenarts. In Nederland zijn dierenartskosten vaak hoger dan in Duitsland en dit kan soms wel anderhalf tot tweemaal de Duitse prijs bedragen (pers. med. André Kühn).

In *Bijlage 2. Overzicht uren André Kühn Schapenhouderij* zijn de uren per week weergegeven die André en zijn team gemaakt hebben. Het gemiddeld aantal uren komt op 5,4 uur per week voor honden voeren, honden in- en uit de kudde plaatsen, verzorging en dergelijke.

3.1.6 Kuddebewakers en andere honden

André Kühn houdt de kuddewaakhonden en zijn oud-Duitse herdershonden en de border collies van zijn collega Jan Grooten uit elkaar. De herdershonden worden ingezet voor het hoeden en de collies voor het drijven. De kuddewaakhonden voor het 's nachts bewaken van de kuddes. Bij het hoeden worden de schapen bij elkaar gehouden door de herdershonden en bij het drijven worden de schapen naar andere locaties gedreven door de collies.

André Kühn maakt zelf geen gebruik van drijvende honden, maar oud-Duitse herdershonden. Collega Jan heeft echter wel een border collie die ingezet kan worden om te drijven. De kuddewaakhonden en de herdershonden worden door André Kühn nooit samen ingezet, omdat dit enerzijds tot een aanval op een herdershond kan leiden en anderzijds omdat de kuddewaakhonden het hoeden van de herdershonden kunnen gaan overnemen. Wanneer de kuddewaakhonden dit gedrag overnemen, zou dit ertoe kunnen leiden dat ze 's nachts wanneer ze alleen zijn met de kudde de schapen gaan opdrijven. Dit is zeer onwenselijk en kan kuddewaakhonden ongeschikt maken voor hun taak. Hoewel zich dit niet voor hoeft te doen, gelet op ervaringen uit andere gebieden waarbij herdershonden en kuddewaakhonden gezamenlijk worden ingezet (pers. med. Ray Dorgelo), heeft André Kühn voor deze werkwijze gekozen.

Het is niet dus strikt noodzakelijk om de honden gescheiden te houden. De honden kunnen zo getraind en opgevoed worden dat zij tegelijkertijd ingezet kunnen worden, maar deze training en opvoeding vergt de nodige tijd en energie. In het geval van Kühn en zijn team is het zo dat zij niet dag en nacht aanwezig zijn bij de kudde en de kuddewaakhonden, waardoor ze minder goed in staat zijn het gedrag van de honden in de gaten kunnen houden en daarop kunnen anticiperen.

In tal van landen, zowel landen waar van oorsprong gewerkt wordt met kuddewaakhonden als landen zonder eigen traditie met kuddewaakhonden, leven de kuddewaakhonden dag in dag uit samen met drijvers en hoeders. Kuddewaakhonden hebben hun taak, het vee bewaken, en de drijvers/hoeders hebben zo ook hun eigen taak, waar de laatsten dit vooral op commando van de eigenaar doen.

Zoals reeds vermeld, houdt André Kühn zijn kuddewaakhonden en hoeders gescheiden, maar dit is niet noodzakelijk. Kuddewaakhonden leren namelijk door de gang van zaken in de schaapskooi en door de activiteiten van de eigenaar wat acceptabel is en wat niet. De ene kuddewaakhond past zich makkelijk aan en de ander heeft wat meer sturing nodig. Het uit elkaar houden van kuddewaakhonden en hoeders of drijvers is in veel gevallen niet praktisch en daarom zien we dit weinig bij traditionalere herders die in veelal afgelegen gebieden werken. Kuddewaakhonden dienen hun taak uit te oefenen in, naast en tijdens de normale bedrijfsvoering. Kuddewaakhonden zijn onderdeel van die bedrijfsvoering en niet zijn niet iets additioneels.

Kuddewaakhonden aan het werk

Op het internet zijn verschillende video's te vinden waarop getoond wordt hoe kuddewaakhonden aan het werk zijn. Om een compleet beeld te krijgen van het gedrag van kuddewaakhonden (in het buitenland) en hun werkzaamheden zijn in dit kader een aantal verwijzingen naar video's opgenomen.

In de volgende video's is onder andere te zien dat kuddewaakhonden en drijvers in dezelfde kuddes aanwezig zijn. Tevens is te zien dat kuddes met kuddewaakhonden vlakbij elkaar zijn, zonder enige fysieke confrontaties tussen de honden van beide kuddes en kuddewaakhonden die in toeristisch gebied werken. Socialisatie, gewenning en educatie naar het publiek zorgen ervoor dat veel kuddewaakhonden goed functioneren in toeristische omgevingen.

- <https://youtu.be/pPwJ9baIJFw>
- <https://youtu.be/JmJ1v5UP7TU>

Een interessant detail om te vermelden, is dat geen van deze kuddewaakhonden bewust gesocialiseerd of 'getraind' is om met deze omstandigheden om te gaan. De herder maakt gebruik van situaties die zich toevallig voordoen en de honden leren hiervan. Het gedrag van de herders laat de kuddewaakhonden zien of iets wel of niet acceptabel of gewenst is.

Nota bene: een kant en klare handleiding hoe kuddewaakhonden op te voeden is er niet en is telkens afhankelijk van de situatie hond en eigenaar. In artikelen in het nieuwe Canine Efficiency magazine en het volgend jaar te verschijnen boek zullen meer voorbeelden en adviezen de revue passeren.

Kader 5. Achtergrondinformatie en video's over de training en inzet van kuddewaakhonden.

3.2 Ervaringen met terreinbeherende organisaties, agrariërs, omwonenden en recreanten

3.2.1 Terreinbeherende organisaties

Landschap Overijssel en Staatsbosbeheer zijn als terreinbeheerders betrokken bij deze proef. Ze staan positief tegenover de pilot en de inzet van kuddewaakhonden in het algemeen.

De beheerders/boswachters van beide organisaties werken constructief samen met André Kühn, ARK Natuurontwikkeling en Van Bommel Faunawerk. De terreinbeheerders faciliteren de bescherming van de schapen in kralen rondom de schaapskooien en zijn ook betrokken in communicatie over de pilot. Zo is het raster rondom de schaapskooi van Landschap Overijssel bij het Wierdense Veld aangepast om het wolfwerend te maken en te optimaliseren voor de inzet van de honden, zodat de kans op conflicten tussen mens en kuddewaakhond geminimaliseerd wordt. Hierbij is gebruik gemaakt van de ideeën en wensen van André Kühn.

Eind 2019 is ook schaapskooi Twilhaar van Staatsbosbeheer op de Sallandse Heuvelrug vernieuwd. Er is nu ook ruimte om de honden onder te brengen bij de schaapskooi. Het bestaande raster is echter niet verhoogd of voorzien van stroomdraad, vanwege de drukke aanlooproute van recreanten langs het raster van de schaapskooi.

Daarnaast is ook contact geweest met Natuurmonumenten waar André Kühn de afgelopen jaren geregeld begrazingsopdrachten heeft vervuld. Ook Natuurmonumenten heeft aangegeven positief tegenover de pilot en de inzet van kuddewaakhonden te staan.

Begrazing in de wintermaanden

In de wintermaanden vindt er geen begrazing plaats op de heide. Bij Landschap Overijssel kan André Kühn van 1 mei tot 1 november terecht op de heide van het Wierdense Veld. Op de Sallandse Heuvelrug bij Staatsbosbeheer kan André van 20 maart en 20 november op de heide begrazen.

Begrazing in de wintermaanden vindt niet plaats op de heide, aangezien er in deze periode te weinig voedsel beschikbaar is voor de schapen. Om hiervoor te compenseren neemt André Kühn jaarlijks 250 balen hooi af van Staatsbosbeheer om de schapen van voldoende voer te kunnen voorzien op 1.000 ha heide en 150 balen hooi van Landschap Overijssel op 200 tot 400 ha heide.

Daarnaast heeft André Kühn met verschillende boeren in de omgeving de afspraak om zijn schapen in de wintermaanden op boerenland te laten grazen. Aangezien het vaak om kleine weides gaat, kunnen de schapen hier slechts twee à drie weken staan, waarna ze verplaatst worden naar de volgende weide. In het begin van de pilot werden de schapen samen met de kuddewaakhonden op de winterweides gehouden door André, maar de vele verhuizingen geven de honden te weinig tijd om te wennen aan de nieuwe situatie. Hierdoor blaffen de honden vaker 's nachts en bij onraad en ervaren de boeren dit als overlast. Bovendien groeven de honden kuilen op de boerenlanden, zie ook 3.2.2. Hierdoor was het boerenland niet meer vlak en konden de boeren niet meer goed met hun landbouwwerktuigen het land bewerken. André heeft hierdoor een aantal winterweides verloren tijdens de pilot en heeft ervoor gekozen om sindsdien geen gebruik meer te maken van de honden op de winterweides van boeren. Om hier de schapen toch voldoende te beschermen wordt er op deze weides gebruik gemaakt van elektrische rasters.

Begrazing in de zomermaanden

Vanaf 20 maart gaat André met de schapen de heideterreinen van de Sallandse Heuvelrug weer op en vanaf 1 mei de heideterreinen van 't Wierdense Veld. Op beide terreinen is weinig recreatie. Wel lopen er een aantal wandelpaden door de terreinen. Hoewel er op alle locaties waar André met de kuddewaakhonden loopt informatieborden hangen over de inzet van kuddewaakhonden worden de borden vaak toch nog over het hoofd gezien en weten recreanten zich vaak geen houding te geven tegenover de honden. Recreanten denken vaak dat zij de honden kunnen aaien, terwijl dit nadrukkelijk niet de bedoeling is. Om ongelukken te voorkomen is ervoor gekozen om minstens 100 meter van de paden af te werken met de kuddewaakhonden. Dit zorgt er helaas wel voor dat er in de zomermaanden meer inspanning van de herder nodig is om de schapen van voldoende water op de droge heide te voorzien. Ook moet er met drie aardpennen gewerkt worden op een à twee meter van elkaar om voldoende aarding en voldoende spanning te hebben op de gebruikte elektrische netten op de heide.

Er komen weinig vragen van recreanten over de honden bij Staatsbosbeheer en Landschap Overijssel. Alleen nadat er nieuwsberichten over de pilot in de krant hebben gestaan, komen er enkele vragen binnen. Zo ook een mail van een verontruste burger die bang was dat de kuddewaakhonden loslopen op de heideterreinen. Staatsbosbeheer heeft de burger laten weten dat de kuddewaakhonden altijd samen met de schapen binnen een elektrische afrastering gehouden worden. Daarnaast worden de

kuddewaakhonden vooral 's avonds en nachts ingezet voor de bewaking van de schapen als de terreinen niet meer toegankelijk zijn voor bezoekers. De kans dat een bezoeker oog in oog komt te staan met de kuddewaakhonden is daarmee erg klein, zie ook 3.2.4.

Aangezien de informatieborden vaak toch nog over het hoofd worden gezien door bezoekers van de heideterreinen hebben Landschap Overijssel en Staatsbosbeheer aangegeven dat het wellicht beter is om minder vriendelijke kleuren te gebruiken voor de informatieborden. Deze borden zijn nu groen; rood zou meer opvallen. Ook kan het helpen om de borden groter te maken.

Terugkeer van de wolf

Aangezien de wolf zich inmiddels officieel heeft gevestigd op de Veluwe én er regelmatig zwerfende wolven vanuit Duitsland naar Nederland komen, is het van belang dat terreinbeheerders het goede voorbeeld geven ten aanzien van de terugkeer van de wolf. Landschap Overijssel en Staatsbosbeheer hebben dat in de gebieden van de pilot gedaan door zelf de verantwoordelijkheid te nemen voor het plaatsen van deugdelijk elektrisch raster op de schaapskooien.

Bij de aanbestedingsprocedure waren er bij Staatsbosbeheer punten te verdienen bij het gebruik van preventieve maatregelen, zoals de inzet van kuddewaakhonden. Bij Landschap Overijssel was één van de eisen in de aanbesteding dat er ervaring moest zijn met de inzet van kuddewaakhonden. Landschap Overijssel heeft laten weten dat niet elke aanbestedingsopdracht dezelfde eisen bevat, aangezien de inzet van kuddewaakhonden terreinafhankelijk is.

3.2.2 Agrariërs

De schaapskuddes die in de natuurgebieden en heideterreinen op het Wierdense Veld en de Sallandse Heuvelrug grazen zijn in de winter afhankelijk van alternatieve graasgebieden omdat de natuurterreinen dan onvoldoende voedsel(kwaliteit) bieden. De begrazingsopdracht van Staatsbosbeheer vraagt om de inzet op heidebeheer in de periode van 20 maart tot 20 november. De begrazingsopdracht van Landschap Overijssel vraagt om heidebegrazing in de periode van 1 mei tot 1 november. Omdat de schapen in de tussenliggende periodes niet op de heide mogen en kunnen grazen, worden de schapen in de winter veelal ingeschaard op weideland van agrariërs in de omgeving. Vaak gaat het om kleine weides waar de schaapskuddes niet langer dan 2 weken op kunnen grazen en dus rouleren de kuddes van weide naar weide. Het nadeel hiervan is dat de kuddewaakhonden en de dieren uit de omgeving niet zullen wennen aan de nieuwe situatie. Hierdoor zullen de honden vaker en sneller aanslaan bij onraad. Normaal gesproken wennen zowel kuddewaakhond als dieren uit de omgeving, zoals vos en das, aan de situatie (pers. med. Ray Dorgelo).

De kuddewaakhonden kunnen in de weilanden in de buurt van een boerderij of andere woningen voor geluidsoverlast zorgen door blaffen, zowel overdag als 's nachts. Daarnaast graven ze gaten, waardoor de grasmat beschadigd raakt en er risico bestaat voor latere bewerking van het land met machines. In de winter van 2017 begon dit al enigszins te spelen en dat heeft in 2018 ertoe geleid dat André 20 hectare weide is kwijtgeraakt voor de winterbegrazing.

Om verder verlies van weidegrond te voorkomen, heeft André ervoor gekozen om het inscharen van de schapen zonder honden te doen. Daarmee zijn de schapen, met uitzondering van een elektrisch raster, niet met kuddewaakhonden beschermd tegen een aanval van een wolf.

Dat dit ook anders kan, blijkt uit de manier waarop kuddewaakhonden ingezet worden in Duitsland, zie Figuur 18. Daar wordt het vanggewas door schapen begraasd en wordt het jaar daarop weer omgeploegd en met mais ingezaaid. Deze manier van schapenbegrazing en de daarbij horende inzet van kuddewaakhonden levert daardoor minder of geen problemen op. Tijdens het ploegen en eggen worden de kuilen namelijk weer geëgaliseerd.

Figuur 18. Schapen, kuddewaakhond en euronetten op agrarisch grasland in de winter. Foto: Frans van Bommel

3.2.3 Omwonenden

Door het blaffen van de kuddewaakhonden, zowel overdag maar ook 's avonds en 's nachts, stotte de inzet van de kuddewaakhonden in het begin van de pilotstudie op verzet van een aantal van de direct omwonenden. Het geluid van het blaffen draagt tamelijk ver. Inmiddels is een deel van de omwonenden gewend geraakt aan de honden en begrijpen zij waarom de honden zo nu en dan blaffen. Hierdoor is er meer acceptatie voor de inzet van de kuddewaakhonden als preventief middel (pers. med. André Kühn).

3.2.4 Recreanten

De mening en het gevoel van recreanten t.o.v. de inzet van kuddewaakhonden loopt sterk uiteen. Dit is o.m. afhankelijk van eerdere ervaringen met (kuddewaak)honden als ook het inzicht in de omgang met dergelijke honden, of juist de afwezigheid daarvan.

Een veel voorkomende reactie van recreanten is dat men de kuddewaakhonden, met name de Pyrenese berghonden, er erg mooi en vriendelijk uit vindt zien. Steeds opnieuw komt het voor dat recreanten de honden willen aaien. Buiten het feit dat dit gevaarlijk is, is dit onwenselijk omdat de honden daardoor minder waaks kunnen worden, terwijl zij de schapen horen te beschermen. Tijdens de pilotstudie is er een geval voorgekomen waarbij de ouders hun kind over het raster wilden tillen om de kuddewaakhond te kunnen aaien. Dit kon gelukkig voorkomen worden door de schapsherder.

Daarnaast zijn er incidenteel vragen gekomen over het welzijn van de honden. Hierbij is het van belang uit te leggen dat deze honden doen waar ze als eeuwen voor gefokt zijn en dat dit is wat ze het liefste doen. Door de tijden heen zijn de honden optimaal aangepast op het leven buiten samen met de schapen.

Een belangrijk deel van de bezoekers van het natuurgebied toont zich geïnteresseerd voor de pilot met de inzet van kuddewaakhonden. Deze groep neemt ook advies ter harte over hoe om te gaan met kuddewaakhonden. Gebaseerd op André's ervaringen, is enkel plaatsing van waarschuwbordjes (Figuur 19) onvoldoende om bezoekers te wijzen op de risico's in de omgang met kuddewaakhonden. Mede door deze ervaring is aan de bovenkant van het raster een schrikdraad bevestigd om te voorkomen dat recreanten over het raster leunen om bij de kuddewaakhonden te komen.

Incidenteel wordt er ook door recreanten melding gemaakt van zorgen over veiligheid wanneer het gaat om de inzet van kuddewaakhonden. Zo heeft een recreant in 2018 aan Staatsbosbeheer gemeld dat zij zich op basis van ervaringen in de Alpen met dergelijke honden niet langer vertrouwd voelt te wandelen op de Sallandse Heuvelrug. Hierbij is naar de recreant gecommuniceerd, dat in tegenstelling tot de Alpen, de honden op de Sallandse Heuvelrug altijd achter een elektrisch raster geplaatst zijn, waardoor gevaar voor aanvallen bij gebruik van de openbare paden niet bestaat.

Figuur 19. Waarschuwbordje ontwikkeld t.b.v. de pilot (copyright Jeannette van Bommel)

Inzet kuddewaakhonden, kosten en opbouw populatie kuddewaakhonden in de Lage Landen

De opties voor de inzet van kuddewaakhonden bij andere schapenhouders is behoorlijk breed mits de selectie en begeleiding goed gebeurt. Het allerbelangrijkste detail om de inzet van kuddewaakhonden te laten slagen is de daadwerkelijke bereidwilligheid van de veehouder om met kuddewaakhonden te gaan werken. Als die bereidwilligheid er niet is of laag is dan is de slagingskans zeer beperkt.

Uiteraard dient de veehouder rekening te houden met de kosten voor aanschaf, verzorging en materiaal voor degelijke omheiningen. Wat als omheining nodig is, hangt voor een groot deel af van hoe de kuddewaakhonden zullen worden ingezet. Er zijn veehouders met heel veel kuddewaakhonden, met als omheining slechts elektrische euronetten en veehouders met hele hekwerken.

Het opbouwen van een goede populatie kuddewaakhonden in Nederland kan pas beginnen als er voldoende animo is om met kuddewaakhonden te werken op diverse locaties. Als de selectie van niet-verwante bloedlijnen gewaarborgd wordt, kan er begonnen worden met het opbouwen van een Nederlandse populatie. Het is echter van belang dat we ons niet alleen beperken tot een Nederlandse populatie en we altijd bereid zijn om niet-verwante kuddewaakhonden uit het buitenland te halen. Deze kuddewaakhonden hebben meer roefdierervaring dan dat er in de Benelux en in Duitsland in de kuddewaakhondenpopulaties aanwezig is en deze ervaring wordt meegegeven aan volgende generaties.

Canine Efficiency is bezig met het opzetten van een Europese vereniging voor werkende kuddewaakhonden. Het verspreiden van werkende kuddewaakhonden onder veehouders tegen niet commerciële prijzen hoort bij de doelstellingen, evenals een breed kennisnetwerk. Begeleiding op maat, workshops, cursussen behoren tot de mogelijkheden. Tevens is er een kleine bibliotheek met vakliteratuur beschikbaar.

Kader 6. Achtergrondinformatie inzet kuddewaakhonden, kosten en het opbouwen en een populatie kuddewaakhonden in Nederland.

4. TOEPASSING VAN KUDDEWAAKHONDEN IN NEDERLAND

4.1 Voorlichting

Inmiddels zijn er drie bijeenkomsten georganiseerd voor geïnteresseerden, zoals schapenhouders met een begrazingsopgave en terreinbeherende organisaties. Zie ook *Bijlage 4. Overzicht voorlichting schaaphouders* voor het complete overzicht.

Platformbijeenkomst: Komst van de Wolf, 18 mei 2018

Bijeenkomst over preventieve maatregelen met o.m. LTO, LWPS, Vereniging Gescheperde Schaapskuddes Nederland, Gilde Traditionele Schaapherders, Gezamenlijke Stamboeken Nederland en Platform Kleinschalige Schapen en Geitenhouders en individuele schapenhouders.

De middag was praktisch ingevuld, waarbij op Schaapskooi het Wierdense Veld van Landschap Overijssel gekeken is naar verschillende preventieve maatregelen. Zo heeft schapenhouder André Kühn die al enige jaren gebruik maakt van kuddewaakhonden zijn ervaringen gedeeld. Daarnaast zijn verschillende hekwerken en rasters op hetzelfde terrein gedemonstreerd door Michael Mielke en zijn collega Andreas, zie Figuur 20.

Figuur 20. Demonstratie door Michael Mielke (links), uitleg door André Kühn (rechts).

Bijeenkomst schapen- en geitenhouders Nederland – inzet kuddewaakhonden, 11 oktober 2019

Tijdens deze bijeenkomst heeft Ray Dorgelo van Canine Efficiency zijn kennis en ervaringen met kuddewaakhonden in het buitenland gedeeld. Daarnaast heeft Leo Linnartz, van ARK Natuurontwikkeling, kort het verhaal van Wolf-Fencing Nederland vertelt over verschillende elektrische rasters en het juiste gebruik ervan en heeft Leo daarna meer vertelt over de wolf in Nederland, Duitsland en België.

Aansluitend is schaapskooi Het Wierdense Veld van Landschap Overijssel bezocht. Hier heeft schapenhouder André Kühn zijn ervaringen met de kuddewaakhonden op het Wierdense Veld en de Sallandse Heuvelrug gedeeld. Terreinbeheerder Evert Dijk van Landschap Overijssel heeft uitleg gegeven over de verbetering van de rasters rondom de schaapskooi om deze wolf-werend te maken. Zie ook figuur 21.

Figuur 21. Uitleg door Evert Dijk van Landschap Overijssel (links), voordracht Leo Linnartz van ARK (rechts).

4.2 Publicitaire aandacht

De pilot kuddewaakhonden is uitgebreid in nieuwsberichten verschenen, met name in 2018. Zie *Bijlage 5. Overzicht publicitaire aandacht pilot* voor een compleet overzicht en verwijzingen naar de verschillende berichten. Dit betrof zowel landelijke als regionale dagbladen, televisie en radio.

5. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

5.1 Conclusies

- De inzet van kuddewaakhonden is arbeidsintensief. Gemiddeld blijkt er 5,4 uur per week mee gemoeid te zijn door André Kühn en zijn team.
- Een belangrijk onderdeel dat veel tijd kost, is het scheiden van de kuddewaakhonden van de andere honden. In hoeverre dit noodzakelijk is, hangt onder meer af van persoonlijke voorkeuren. In sommige landen wordt dit niet gedaan, in veel van die gevallen zijn de kuddewaakhonden niet zonder toezicht bij de schaapskudden aanwezig, zoals dat wel het geval is 's nachts in de schaapskooien van Twilhaar en het Wierdense Veld.
- Kuddewaakhonden brengen de nodige kosten met zich mee. Dit zit de eerste plaats in kosten voor voer en dierenarts dat tussen de € 500-750 per jaar per hond bedraagt. Daarnaast zijn ook de aanschafkosten van de honden beduidend; te meer wanneer men uitgaat van minimaal twee honden per schaapskudde, en is bovendien afhankelijk van de fokker en de mate van inzetbaarheid van de hond (leeftijd en opleiding). Prijzen voor een pup starten vanaf € 500 en kunnen oplopen tot enkele duizenden voor een volwassen hond.
- Geschikte hondenrassen zijn Pyrenese berghond, Kuvasz, Akbash, Transmontano Mastiff, Cane de Pastore Abruzzese en Carpatin. Deze honden dienen wel uit werklijnen te komen waarin de honden als kuddewaakhond functioneren en opgroeien binnen de kudde.
- Voorlichting richting recreanten en passanten is van groot belang om risico's zoveel mogelijk te vermijden. Plaatsing van waarschuwingsbordjes is goed maar niet voldoende. Actief aanspreken van recreanten is onontbeerlijk.
- Nederland is een intensief benut land, waar weinig uitgestrekte gebieden liggen met een lage bevolkingsdichtheid. De inzet van kuddewaakhonden kan daarom botsen met belangen als wonen, recreatie en toerisme.
- Door de toename van wolvenpopulaties in Duitsland en Frankrijk en de recentelijke vestiging in Nederland zullen de komende jaren veelvuldiger wolven in Nederland opduiken en zal ook het aantal gevestigde wolven toenemen. Dit vraagt om een verhoogde inspanning van schapenhouders en andere veehouders om hun dieren te beschermen met de inzet van preventieve maatregelen.
- De georganiseerde bijeenkomsten laten zien dat er een behoorlijke belangstelling vanuit de sector en terreinbeherende organisaties bestaat voor kuddewaakhonden. Voor zover bekend heeft dit momenteel nog niet geleid tot concrete aanschaf van kuddewaakhonden onder schapenhouders. De verwachting is dat dit toeneemt wanneer er een groter risico voor wolvenaanvallen is en er meer praktijkvoorbeelden van preventie beschikbaar zijn.
- De pilot heeft veel media-aandacht gegenereerd, zowel in dagbladen, tv en radio. Toch is er meer nodig om de inzet van kuddewaakhonden in Nederland breed te laten landen. Bezoekers en omwonenden zijn nog onvoldoende bekend met kuddewaakhonden en hoe hier mee om te gaan. Ook onder schapenhouders is nog veel terughoudendheid. Meer voorbeeldprojecten in Nederland kunnen hierin een forse stap voorwaarts zetten.

5.2 Aanbevelingen

- Om recreanten en toevallige passanten te informeren over de gedragsregels rondom een schaapskooi of raster met kuddewaakhonden kan de schapshouder goede ondersteuning gebruiken vanuit andere personen of organisaties. Terreinbeheerders, omwonenden en vrijwilligers vanuit bijvoorbeeld het IVN kunnen ieder via hun eigen kanalen recreanten informeren over de risico's en regels. Aandacht in lokale bladen draagt daar ook aan bij.
- Een bruikbare maatregel om te voorkomen dat mensen over het raster heen leunen om de schapen of kuddewaakhonden te aaien of te voeren, is het bevestigen van een schrikdraad boven het raster. Dit is met name van belang op locaties waar regelmatig recreanten en andere bezoekers aanwezig zijn.
- In dat opzicht ontbreekt het bij de schaapskooi Twilhaar nog aan een deugdelijk raster, dat enerzijds potentiële conflicten tussen bezoekers en kuddewaakhonden dient te verhinderen en anderzijds het raster beter wolf-werend moet maken om als effectieve preventieve maatregel te kunnen gelden.
- De Faunaschade-Preventiekit voor Wolven, vossen en marterachtigen van BIJ12 aanpassen met betrekking tot de inzet van kuddewaakhonden.
- Om Nederland en met name de provincies langs de oostgrens, waar wolven permanent of periodiek aanwezig zijn, beter te kunnen voorbereiden op de verhoogde aanwezigheid van de wolf is meer aandacht nodig voor adequate schadepreventie. Ook bescherming van pony's en (jonge) koeien is nodig. Door diverse preventieve systemen in verschillende landschappen te demonstreren in praktijksituaties voor veehouders wordt preventie beter ingeburgerd.
- Het Interprovinciaal Wolvenplan (IPO 2019) vermeldt dat: *'Provincies kunnen ervoor kiezen om ervaring op te doen met pilots gericht op preventie.'* De inzet van kuddewaakhonden is samen met het gebruik van elektrische rasters de meest effectieve vorm van schadepreventie tegen wolven. Echter, de inzet van kuddewaakhonden is een grote stap en de meeste schapenhouders zijn nog niet zo ver. Ondersteuning en stimulering van provincies om herders en schapenhouders zover te krijgen om deze stap(pen) te nemen is zeer wenselijk en waarschijnlijk noodzakelijk om ze over de brug te krijgen.
- Niet voor iedereen is de inzet van kuddewaakhonden toepasbaar. Er is daarom behoefte aan demonstratieprojecten bij 'voortrekkers' uit de sector in verschillende provincies met aangepaste vaste afrasteringen, nachtkralen en verplaatsbare elektrische rasters. Dit zal drempelverlagend werken voor geïnteresseerde veehouders uit de regio.

6. LITERATUUR

Bommel, F. Van, Linnartz, L., & Floor, L. (2015). Effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven.

Bommel, F.P.J. van, L. Floor & L. Linnartz (2017). Brochure Bescherming-van-vee-tegen-wolven BIJ12. ARK Natuurontwikkeling & Van Bommel Faunawerk.

Dorgelo, R. (2018). Kuddebewakingshonden Rassenwijzer: Training, begeleiding & advies. Canine Efficiency.

Faß, F. (2018). Wildlebende Wölfe: Schutz von Nutztieren: Möglichkeiten und Grenzen.

Floor, L., Linnartz, L., & van Bommel, F. (2015). Haalbaarheidsstudie voor de opzet van een mobiel kuddewaakhondenteam.

Van Bommel, F., L. Floor & L. Linnartz (2017). Verkenning pilot kuddewaakhonden: Verkenning van potentiële deelnemers. Ark Natuurontwikkeling & Van Bommel Faunawerk.

Groot Bruinderink, G., & Lammertsma, D. (2013). Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland.

Niedersächsisches Ministerium für Umwelt, Energie Bauen und Klimaschutz (2019). Häufig gestellte Fragen und Antworten zur aktuellen artenschutzrechtlichen Ausnahmegenehmigung zur Entnahme des Wolfsrüden GW717m. Artikel-Informationen 27.12.2019.

Interprovinciaal Overleg IPO. (2015). Operationeel Draaiboek Wolf. Fase 1. <https://doi.org/10.2478/johh-2014-0008>

IPO (2019). Interprovinciaal wolvenplan. In opdracht van Interprovinciaal overleg (IPO) - Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BACVP). IPO, Den Haag. Opgesteld door de IPO-werkgroep Lupus en vastgesteld door het IPO-bestuur op 24 januari 2019.

Reinhardt, I. & G. Kluth (2012). Fachlehrgangsmaterial zur Dokumentation von Wolfshinweisen. LUPUS und Wildniswissen.

Bijlage 1. Overzicht kosten André Kühn Schapenhouderij

Onderstaande tabel heeft betrekking op de periode september 2018 - november 2019.

Week nr.	Datum	Wat	Aantal	Gewicht (kg)	Kosten
39	29-9-2018	Voer (2,5 kg)	24	60	€ 71,76
41	13-10-2018	Voer (2,5 kg)	26	65	€ 77,74
42	20-10-2018	Voer (2,5 kg)	22	55	€ 65,78
43	27-10-2018	Voer (2,5 kg)	26	65	€ 77,74
45	7-11-2018	Voer (2,5 kg)	22	55	€ 65,78
47	21-11-2018	Voer (2,5 kg)	20	50	€ 59,80
48	30-11-2018	Voer (2,5 kg)	22	55	€ 65,78
49	8-12-2018	Voer (2,5 kg)	22	55	€ 65,78
51	19-12-2018	Voer (2,5 kg)	26	65	€ 77,74
4	26-1-2019	Voer (2,5 kg)	24	60	€ 71,76
6	9-2-2019	Voer (2,5 kg)	26	65	€ 77,74
7	16-2-2019	Voer (2,5 kg)	26	65	€ 77,74
9	26-2-2019	Voer (2,5 kg)	26	65	€ 77,74
10	6-3-2019	Voer (2,5 kg)	24	60	€ 71,76
11	15-3-2019	Voer (2,5 kg)	26	65	€ 77,74
12	20-3-2019	Voer (2,5 kg)	28	70	€ 83,72
15	10-4-2019	Voer (2,5 kg)	22	55	€ 65,78
16	18-4-2019	Voer (2,5 kg)	22	55	€ 65,78
17	26-4-2019	Voer (2,5 kg)	24	60	€ 71,76
18	2-5-2019	Voer (2,5 kg)	22	55	€ 65,78
19	9-5-2019	Voer (2,5 kg)	28	70	€ 83,72
20	17-5-2019	Voer (2,5 kg)	30	75	€ 89,70
21	23-5-2019	Voer (2,5 kg)	24	60	€ 71,76
23	4-6-2019	Voer (2,5 kg)	26	65	€ 77,74
24	13-6-2019	Voer (2,5 kg)	22	55	€ 65,78
26	26-6-2019	Voer (2,5 kg)	28	70	€ 83,72
28	10-7-2019	Voer (15 kg)	5	75	€ 100,00
28	12-7-2019	Voer (2,5 kg)	20	50	€ 59,80
31	1-8-2019	Voer (2,5 kg)	20	50	€ 59,80
32	9-8-2019	Voer (2,5 kg)	20	50	€ 59,80
35	27-8-2019	Voer (2,5 kg)	20	50	€ 59,80
37	11-9-2019	Voer (2,5 kg)	25	62,5	€ 74,75
38	18-9-2019	Voer (2,5 kg)	20	50	€ 59,80
39	25-9-2019	Voer (2,5 kg)	20	50	€ 59,80
40	2-10-2019	Voer (2,5 kg)	22	55	€ 65,78
41	11-10-2019	Voer (2,5 kg)	22	55	€ 65,78
43	21-10-2019	Voer (2,5 kg)	25	62,5	€ 74,75
45	9-11-2019	Voer (2,5 kg)	28	70	€ 83,72
48	25-11-2019	Voer (2,5 kg)	28	70	€ 83,72
51	18-12-2019	Voer (2,5 kg)	28	70	€ 83,72
	Som			2.415	€ 2.898,64

Bijlage 2. Overzicht uren André Kühn Schapenhouderij

Onderstaande tabel heeft betrekking op de periode september 2018 - november 2019.

Weeknr.	Datum	Uren	Verrekende uren	Weeknr.	Datum	Uren	Verrekende uren
				1	31.12 - 6.1.2019	5,50	4
				2	07 - 13.01.2019	6,00	4
				3	14 - 20.01.2019	5,50	4
				4	21 - 27.01.2019	5,25	4
				5	28.01 - 03.02.2019	5,25	4
				6	04 - 10.02.2019	5,25	4
				7	11 - 17.02.2019	5,75	4
				8	18 - 24.02.2019	5,25	4
				9	25.02 - 03.03.2019	5,50	4
				10	04 - 10.03.2019	5,25	4
				11	11 - 17.03.2019	5,25	4
				12	18 - 24.03.2019	5,50	4
				13	25 - 31.03.2019	5,25	4
				14	01 - 07.04.2019	5,25	4
				15	08 - 14.04.2019	5,25	4
				16	15 - 21.04.2019	5,25	4
				17	22 - 28.04.2019	5,50	4
				18	29.04 - 05.05.2019	5,25	4
				19	06 - 12.05.2019	5,25	4
				20	13 - 19.05.2019	5,25	4
				21	20 - 26.05.2019	6,00	4
				22	27.05 - 02.06.2019	7,00	4
				23	03 - 09.06.2019	5,50	4
				24	10 - 16.06.2019	5,25	4
				25	17 - 23.06.2019	5,25	4
				26	24 - 30.06.2019	5,25	4
				27	01 - 07.07.2019	5,25	4
				28	08 - 14.07.2019	5,25	4
				29	15 - 21.07.2019	5,25	4
				30	22 - 28.07.2019	5,25	4
				31	29 - 04.08.2019	5,50	4
				32	05 - 11.08.2019	5,25	4
				33	12 - 18.08.2019	5,25	4
				34	19 - 25.08.2019	5,25	4
				35	26 - 01.09.2019	5,25	4
				36	02 - 08.09.2019	5,25	4
				37	09 - 15.09.2019	5,25	4
				38	16 - 22.09.2019	5,00	4
39	26 - 30.9.2018	5,25	4	39	23 - 29.09.2019	5,25	4
40	1 - 7.10.2018	9,00	4	40	30 - 06.10.2019	5,50	4
41	8 - 14.10.2018	5,25	4	41	07 - 13.10.2019	5,25	4
42	15 - 21.10.2018	5,25	4	42	14 - 20.10.2019	5,25	4
43	22 - 28.10.2018	6,50	4	43	21 - 27.10.2019	5,25	4
44	29 - 4.11.2018	6,00	4	44	28 - 03.11.2019	5,25	4
45	5 - 11.11.2018	5,50	4	45	04 - 10.11.2019	5,25	4
46	12 - 18.11.2018	5,50	4	46	11 - 17.11.2019	5,25	4
47	19 - 25.11.2018	5,50	4	47	18 - 24.11.2019	5	4
48	26 - 2.12.2018	6,00	4	48	25 - 01.12.2019	5,25	4
49	3 - 9.12.2018	5,25	4	49	02 - 08.12.2019	5,5	4
50	10 - 16.12.2018	5,25	4	50	09 - 15.12.2019	5,25	4
51	17 - 23.12.2018	5,50	4	51	16 - 22.12.2019	5,25	4
52	24 - 30.12.2018	5,25	4	52	23 - 29.12.2019	5,25	4
				53	30 - 05.01.2020	5,5	4
				Som		365,00	268,00
				Gemiddeld		5,4	

Bijlage 3. Logboek opmerkelijke zaken kuddewaakhonden

Week	Locatie	Gebeurtenis	Datum	Opmerkingen	Contact	Datum contact
51	Boerenland, euronetten	Jachthond springt over euronet en jaagt achter schapen aan, terwijl de KWH uit kar toekijkt. De opvolgende nacht heeft de KWH ook de schapen nagejaagd. 06.12.2017 Jäger sind während einer Treibjagd durch die Schafherde und HSH gelaufen. Dabei haben Sie in die Schafherde geschossen. Alle Tiere und HSH waren total panisch.	6.12.2017	Overleg bij André Anja	Frans, Liesje	Januari 2018 5-12-2018
52						
1						
2						
3						
4						
5						
6						
7						
8						
9						
10						
11						
12						
13						
14						
15						
16						
17		25.04.2018 7 HSH Welpen geboren. Die Welpen sind in einer geschützten Ecke im Stall geboren. Nach ca. 4 Wochen haben wir den Schlupf geöffnet, so dass die Welpen mit zu den Schafen laufen könnte. Mit 8 Wochen durften die Welpen mit nach draußen laufen um die Umgebung dort kennen zu lernen. Auch den Elektrozaun! Nach 5 Monaten haben wir die Rüden von den Hündinnen getrennt. Da alle Welpen gemeinsam anfangen, die Schafe zu jagen und zu verletzen. Die Hündinnen sind bei den Muttertieren geblieben, die Rüden haben wir zu den Böcken in der Bockstall gebracht. Die Trennung hat allen gut getan. Die Rüden haben sich besser entwickelt als die Hündinnen. Die Hündinnen mussten einige Male Maßgeregelt werden, da Sie die Schafe gejagt haben.	25-4-2018		Anja	5-12-2018
18						
19						
20						
21	Wierdense veld	Vrijwilliger van André, een oudere man is bijna aangevallen door de drie KWH'en. Enkel doordat Andre erbij was, ging het goed			Frans	
22	Wierdense veld	KWH'en over raster gesprongen ter hoogte van een poort.			Frans	
23						
24	Wierdense veld	OL heeft elektrische draad bovenlangs gespannen, de KWH'en overspringen het raster sindsdien niet mee.		Bij bezoek André	Frans, Melanie	
25						
26						

27	-	Niets bijzonders	-	-	Frans	6-7-2018
28	-	Niets bijzonders	-	-	Frans	24-7-2018
29						
30						
31						
32						
33						
34	-	Niets bijzonders	-	Herder uit Schwarzwald, wil welpen kopen bij Andre. Verder geeft Andre aan dat de boeren de winterbeweiding zonder honden willen. Dit vanwege weerstand uit de bevolking en geluidsoverlast.	Frans	23-8-2018
35	Wierdense Veld	Een vrouw en kind keken naar schapen en kwh'en. De moeder tilde haar kind over het raster om de hond te kunnen aaien. Anja zag dit gelukkig en kon dit verhinderen. De gevolgen zouden zeer ernstig kunnen zijn geweest. Leute kommen auf die Schäferie und wollen die Hunde streicheln. Setzen sogart ihre Kinder über den Zaun zu den Schafen, wo auch die HSH sind. Unverständlich !!	1-9-2018	Dit is ook vermeld in het artikel in de Tubantia van Jan Bengevoord.	Frans Anja	10-9-2018 5-12-2018
36						
37						
38		Die HSH Welpen müssen an die Leine gewöhnt werden. Die HSH müssen aus den Stall gebracht werden, wenn wir neue Mitarbeiter bekommen. Das sind Praktikanten, freiwillige Helfer oder neue Angestellte. Die HSH müssen aus dem Stall wenn dort Handwerker tätig werden. Die HSH müssen in den Stall wenn wir an den Schafen draussen arbeiten wollen. Da Sie nicht sehen sollen, wie die Hütehunde arbeiten. Kranke oder neue Schafe können nicht in den Stall zu den HSH. Sie haben einen anderen, und fremde Geruch, so dass die von den HSH ausgegrenzt bzw. gejagt werden.			Anja	5-12-2018
39						
40		Am 1.10 und 4.10.2018 haben wir die Rüden mit ihrem Vater verladen, da bei Staatsbosbeheer Vorträge über Herdenschutz gehalten würde. Die Hunde haben sich super gezeigt.			Anja	5-12-2018
41		Eerder zijn er een aantal voorvallen geweest met kwh'en en schapen. Landschap Overijssel is begonnen met het plaatsen van een wolvenwerend raster (ca. 2. m hoog) rondom de schaapskooi van het Wierdense Veld.		Schapen vinden het fijn dat hun oren afgelikt worden. De honden kunnen van dat likken overgaan naar aan het oren trekken, spelen met de oren en vervolgens bloeden van de oren. Op deze wijze zijn van een aantal schapen de oren afgebeten. Schaap + honden geheel onder bloed. Hiervoor honden zeer streng straffen.	Frans	9-10-2018
42						

43						
44						
45						
46	Wierdense Veld	Nachbarn regen sich auf, da die HSH blaffen.	Winter 2018		Anja	5-12-2018
47						
48	Agrarische gronden	Desweiteren wollen die Bauern die HSH nicht auf Ihren Weiden haben, wenn wir dort mit unseren Schafen hingehen. Sie blaffen und graben Löcher.	Winter 2018		Anja	5-12-2018
		Een van de jonge teven begint de schapen na te jagen in de stal. Dit begint soms door hard door de kudde heen te rennen, later worden schapen in poten gebeten. Lastig in de hand te houden. Wellicht camera ophangen, opwachten hond, of anders herplaatsen van hond.			Anja	sept-okt 2019

Bijlage 4. Overzicht voorlichting schaaphouders

De volgende voorlichtingsbijeenkomsten zijn georganiseerd in het kader van de Pilot met kuddewaakhonden.

Bijeenkomst	Datum	Beschrijving
Workshop Bescherming schapen met kuddewaakhonden, preventie van predatie door wolven	6-06-2016	Tijdens deze bijeenkomst zijn alle partijen die praktisch te maken hebben met preventieve maatregelen bij schapen samengebracht met een tweetal Duitse ervaringsdeskundigen: schapenhouders, terreinbeheerders, Faunafonds. Knut Kucznik is schapsherder, fokker van kuddewaakhonden en voorzitter van de "AG Herdenschutzhunde e.V." Yvette Krummheuer is bioloog en expert op het gebied van preventieve maatregelen rondom de wolf. Deze bijeenkomst gold als start voor de pilot met de inzet van kuddewaakhonden.
Platformbijeenkomst: Komst van de Wolf, Staatsbosbeheer Bargerveen en schaapskooi Wierdense Veld	18-05-2018	Bijeenkomst over preventieve maatregelen met o.m. LTO, LWPS, Vereniging Gescheperde Schaapskuddes Nederland, Gilde Traditionele Schaapherders, Gezamenlijke Stamboeken Nederland en Platform Kleinschalige Schapen en Geitenhouders en individuele schapenhouders.
Buitenlezing KWH voor collega's van Arie Rouwhof bij Staatsbosbeheer	19-09-2018	Buitenlezing bij schaapskooi Twilhaar voor collega's van Arie Rouwhof tijdens SBB-dagen. Uitleg over de pilot en de inzet van kuddewaakhonden op schaapskooi Twilhaar (SBB) en de heideterreinen van SBB op de Sallandse Heuvelrug.
Bijeenkomst schapen- en geitenhouders Nederland – inzet kuddewaakhonden	11-10-2019	Bijeenkomst waarbij expert Ray Dorgelo heeft verteld over zijn ervaringen met kuddewaakhonden en Leo Linnartz een update heeft gegeven over de wolf en een lezing heeft gegeven namens Wolf Fencing Nederland. Bij schaapskooi Het Wierdense Veld heeft André Kühn vertelt over zijn ervaringen van de afgelopen twee jaar.
Bezoek aan pilotproject tijdens grensoverschrijdende workshop	29-01-2020	Veldbezoek in het kader van een grensoverschrijdende workshop van Belgische, Duitse en Nederlandse beleidsmakers, waarbij de aanpak met gezamenlijke protocollen, monitoring en de omgang met probleemwolven behandeld worden.

Bijlage 5. Overzicht publicitaire aandacht pilot

In de hieronder genoemde media is aandacht gevestigd op de pilot met medewerking van André Kühn.

Medium	Datum	Opmerkingen
Diverse internetsites met aandacht voor natuur, groen	2018	ARK https://www.ark.eu/nieuws/2018/pilot-kuddewaakhonden Nature Today https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24621 Wolven-in-Nederland https://www.wolvenin nederland.nl/nieuws/pilot-kuddewaakhonden
De Stentor	29-03-2018	'Deze schaapherder weet hoe je de kudde beschermt tegen een wolf' Interview André Kühn, Mark Zekhuis https://www.destentor.nl/ommen/deze-schaapherder-weet-hoe-je-de-kudde-beschermt-tegen-een-wolf~a59602af/
Tubantia	29-03-2018	'Landschap Overijssel: 'De wolf is welkom en wij zijn er klaar voor' Interview André Kühn, Mark Zekhuis https://www.tubantia.nl/wierden/landschap-overijssel-en-quo-de-wolf-is-welkom-en-wij-zijn-er-klaar-voorensquo~ab36c673/
Tubantia	15-05-2018	'Grote berghond houdt wolf weg van schapen op Sallandse Heuvelrug' Interview André Kühn, Mark Zekhuis https://www.tubantia.nl/hellendoorn/grote-berghond-houdt-wolf-weg-van-schapen-op-sallandse-heuvelrug~a1ada850/
Magazine Natuurlijk Overijssel	13-06-2018	'Hoera/Help een WOLF!' Interview André Kühn https://www.landschapoverijssel.nl/download/117/artikel-de-wolf.pdf
Hoi TV	28-09-2018	Interview André Kühn, Evert Dijk, Frans van Bommel https://www.youtube.com/watch?v=QBHjLmnoQ&t=103s&list=PLW7PQtcc7Zoy-7uk8iil7FQsrgtIm_ikb&index=14
Tubantia	14-09-2018	'Lief hondje houdt wolf niet tegen' interview André Kühn, Evert Dijk, Frans van Bommel https://www.tubantia.nl/wierden/wierdenaar-leidt-lieve-hondjes-op-tot-wolvenverschrikkers~a202faac/
NRC	10-10-2018	'De wolf: nuttig dier of overbodige killer?' Interview André Kühn, Evert Dijk, Frans van Bommel https://www.nrc.nl/nieuws/2018/10/10/de-wolf-komt-nuttig-dier-of-overbodige-killer-a2417572
Trouw	29-10-2018	'Zijn kuddehonden de oplossing voor de oprukkende wolven? ' Interview André Kühn, Frans van Bommel https://www.trouw.nl/groen/zijn-kuddehonden-de-oplossing-voor-de-oprukkende-wolven~a6f71b97/
Radio 1, Langs de lijn en omstreken	31-10-2018	Interview André Kühn, Frans van Bommel https://www.nporadio1.nl/langs-de-lijn-en-omstreken/onderwerpen/477695-hond-versus-wolf
NatureToday	18-08-2019	NatureToday https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=25414
Radio 1, Fris!	15-09-2019	Interview met André Kühn en Melanie Pikel https://www.nporadio1.nl/fris/onderwerpen/513287-pas-op-hier-waak-ik
Volkscrant	21-10-2019	https://www.volkscrant.nl/nieuws-achtergrond/de-wolf-is-terug-in-nederland-en-deze-honden-moeten-de-schapen-daartegen-beschermen~bffb4f4e/

Medium	Datum	Opmerkingen
Radio 5	22-10-2019	Ray Dorgelo over KBH https://www.nporadio5.nl/gemist/audio/367221/waakhonden-beschermen-schaapskudde-tegen-wolven?fbclid=IwAR2FQR-7y4cn4ZZvpE2V5gbo0zZ-UU2HUtjnpeSqbmvuhnK8nL0d_emhZw
Radio 1	22-10-2019	Leo Linnartz over de pilot met kuddewaakhonden https://www.nporadio1.nl/gemist
Roots podcast	23-01-2020	Podcast – Het jaar van de Wolf #7 – kuddebewakingshonden https://open.spotify.com/episode/15tFyBhLuNy7ttoWluy3aX?si=PKIFdMtaS1iJ6uzIVANWTw